

РОЗВІДКИ

Анна Морозова

●

ЧЕРНІГІВСЬКІ ГУБЕРНАТОРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. (загальна характеристика, аналіз особистостей)

Кінець ХХ ст. для вітчизняної історичної науки позначився відмовою від марксистської парадигми знань. Особа посіла ключову теоретико-пізнавальну позицію й стала не лише об'єктом, але й предметом історичної науки. Вивчення життєвого досвіду людей через розвиток суспільства та держави сприяло розгортанню біографічних досліджень, які активізували дискусії про роль особистості в історії.

Починаючи з ХVІІІ ст. центральною фігурою місцевого управління, безперечно, був губернатор. Без розуміння особливостей функціонування й розвитку цієї посади неможливо адекватно інтерпретувати й застосувати двохсотрічний досвід щодо управління регіонами.

За два століття існування посади губернатора серед пересічних обивателів виробилося стійке переконання щодо практично необмежених можливостей людини, що її обіймала. Але становище губернатора в державному апараті було неоднозначним. З одного боку, він призначався імператором і безпосередньо йому підпорядковувався. Тому губернатор мав досить широкі повноваження відносно усіх губернських установ. З іншого боку, губернатор поступово перетворився на чиновника Міністерства внутрішніх справ і був підлеглим міністру. Указ 3 червня 1837 р. підкреслив цей подвійний характер губернаторської посади: «Гражданские губернаторы как непосредственные начальники вверенных им высочайшею волею губерний, суть первые в оных блюстители неприкосновенных верховных прав самодержавия, пользы государства и повсеместного выполнения законов, уставов, высочайших повелений, указов Правительствующего сената и предписаний начальства»¹. Майже в незмінній формі це формулювання увійшло до «Общего учреждения губернского» 1892 року, яке діяло на території європейської частини пізньоїімперської Росії². Законодавством були визначені й обов'язки губернаторів: «Имея постоянное и тщательное попечение о благе жителей всех состояний управляемого ими края и вникая в истинное положение и нужды, они обязаны действовать данной им власти охранять повсюду общественное спокойствие, безопасность всех и каждого и соблюдение установленных правил, порядка и благочиния. Им поручено и принятие мер для сохранения народного здоровья, обеспечения продовольствия в губернии, доставление страждущим и беспомощным надлежащего призрения и высший надзор за скорым исполнением всех законных постановлений и требований»³. Таким чином, закон декларував, що губернатор повністю відповідає за стан справ на підпорядкованій йому території.

У період буржуазних реформ компетенція губернатора дещо звузилася: він

втратив право «ревізії» судових органів, за межами його керівництва залишилися контрольна палата, акцизне управління, створені в 1860-их рр. Із відання губернатора вийшли народна освіта та охорона здоров'я. Однак він зберіг владу в губернії. Очолював губернське правління, яке 1865 р. було звільнене від дургорядних адміністративно-господарських питань у зв'язку з передачею їх у відання земствам. Губернатор, як і раніше, головував більш ніж у півтора десятка дорадчих установ, які доповнювали діяльність губернського правління. За їхньою допомогою губернатор здійснював нагляд за новими пореформеними установами.

Із введенням «Городового положення» (1870) зменшилася влада губернатора і в міських справах. Наприклад, питання благоустрою міст майже повністю відійшли до функцій органів міського самоврядування. Але губернатор обов'язково знайомився з усіма постановами міської думи, через нього йшли усі скарги на її протизаконні дії. Й часто міському самоврядуванню доводилося боротися за свої права з губернаторами⁴.

У 80-і рр. XIX ст. роль губернатора дещо зросла. Він отримав можливість впливати навіть на суд («просмотр» списків осіб, які мали право бути обраними на посаду мирового судді, списків присяжних засідателів). З 1889 р. губернатор став головою губернського присутствія – адміністративно-судового органу для селянських станових органів та органів нагляду за ними (земських начальників).

У роки Першої світової війни уряд змінив розподіл обов'язків серед вищих чинів губернської адміністрації. 30 жовтня 1915 р. був виданий височайший наказ «освободить губернаторов... от заведования текущими делами, оставив с ними общее руководство управлением губерний, и возложить на них ответственное направление и объединение на местах всех мероприятий и действий, вызываемых условиями военного времени»⁵.

Тимчасовий уряд зберіг систему губернських установ, але очолили губернську адміністрацію комісари, якими зазвичай ставали голови губернських земств. З літа 1917 р. комісари в Україні затверджувалися Центральною Радою⁶. Так припинила своє існування посада губернатора.

Питанням взаємодії губернаторів із місцевими органами самоврядування та органами вищого рівня, можливості впливу губернаторської влади на рішення місцевих органів самоврядування (як міські, так і земські) присвячено чимало сучасних досліджень⁷. Але нам хотілося б зупинитися на інших питаннях.

За період з 1861 р. (введення в життя «Положення для Малороссийских губерний», згідно із Маніфестом 19 лютого 1861 р.), по 1917 р. (скасування посади губернатора) Чернігівську губернію очолювало 15 губернаторів. Спробуємо розглянути перебування кожного з них на цій посаді, відзначити їхні досягнення та невдачі, проаналізувати та узагальнити відомості щодо їхнього походження, освіти, становища у суспільстві напередодні призначення на посаду губернатора та після звільнення з неї. Спочатку наведемо деякі відомості про кожного з них (за хронологією перебування на посаді)⁸.

Сергій Павлович Голіцин (1815–1888), князь, чернігівський губернатор у 1861–1870 рр. За його правління впроваджене в життя «Положение для Малороссийских губерний» згідно з Маніфестом 19 лютого 1861 р., розпочаті земська (1864) та судова (1870) реформи. За цей час в Чернігові відкрита жіноча гімназія (1865), розпочалося видання «Записок Черниговского губернского статистического комитета» (1866), «Земского сборника Черниговской губернии» (1870).

Олексій Олександрович Панчулідзев, чернігівський губернатор у 1870 – 1875 рр. За його губернаторства здано в експлуатацію Курсько-Київську (1870) та Любаво-Роменську (1873) залізницю, розпочалося будівництво водогону в Чернігові, відкриті Ніжинський (1873) та Чернігівський (1875) міські громадські банки. За його підтримки побачило світ «Особое прибавление к Черниговским губернским ведомостям».

Михайло Петрович Дараган (1834–?), з дворян Полтавської губернії, чернігівський губернатор у 1876–1878 рр. Сприяв виданню «Черниговской газеты»

(1877) й заснуванню Чернігівської громадської бібліотеки (1877).

Анатолій Львович Шостак (Ісленьєв-Шостак) (1840–1914), з дворян Херсонської губернії, чернігівський губернатор у 1878–1881 рр. За час його губернаторства в Чернігові відкрився міське ремісничє училище (1880), а в Ніжині споруджено перший пам'ятник М.В. Гоголю (1881).

Сергій Володимирович Шаховський (1852–1894), князь, чернігівський губернатор у 1881–1885 рр.

Олександр Костянтинович Анастасьєв (1837–1900), з дворян Херсонської губернії, чернігівський губернатор у 1885–1892 рр. Займався благоустроєм Чернігова, збереженням його храмів, створенням хорового колективу при Вознесенській церкві. За його губернаторства влаштовано сквер на Гімназичній площі (1885), де встановлений бюст О.С. Пушкіна (1900).

Михайло Михайлович Вєсьолкін (?–1897), з дворян Новгородської губернії, чернігівський губернатор у 1892–1893 рр. За його губернаторства в Чернігові відкрито відділення Державного банку (1893).

Євген Костянтинович Андрієвський (1847–?), з дворян Бессарабської губернії, чернігівський губернатор у 1893–1903 рр. За його губернаторства в Чернігові влаштоване вуличне електричне освітлення (1895), закладено сквер навпроти Катерининської церкви й бульвар на Олександрійській площі (1897). За його підтримки розпочали діяльність Чернігівська губерньска вчена архівна комісія та Музей старожитностей В.В. Тарновського (1896), відкриті міський ломбард (1899), реальне училище (1902), школа глухонімих (1901), Будинок працелюбності (1894) та нічліжний притулок (1895) у Чернігові.

Олексій Олексійович Хвостов (1860–?), з дворян, чернігівський губернатор у 1903–1906 рр. За його губернаторства були відкриті Чернігівська чоловіча трикласна торговельна школа (1903), Ніжинська народна бібліотека-читальня (1905), споруджений пам'ятник Т.Г. Шевченку в Седневі (1903). Разом з тим період його губернаторства – це час активізації діяльності на Чернігівщині марксистів. Він виступив ініціатором придушень заворушень на території губернії за допомогою військових: страйку конотопський залізничних майстерень у 1903 р., селян с. Володькова Дівця Ніжинського повіту в травні 1904 р., погромів 1905 – 1906 рр.

Микола Матвійович Родіонов (1857–?), з дворян області Війська Донського, чернігівський губернатор у 1906–1909 рр. За час його керівництва губернією відкрився перший кінотеатр у Ніжині (1907), а в Острі започаткований краєзнавчий музей (1908). За його дозволом у 1907 році в Чернігові побачили світ газета «Десна» та журнали «Волна» й «Черниговский летучий юмористический и сатирический листок», а в Ніжині газети «Нежинская речь» та «Нежинский листок».

Микола Олексійович Маклаков (1871–1918), з дворян, чернігівський губернатор у 1909 – 1912 рр. За його губернаторства відкриті комерційне училище, чоловічі та жіночі гімназії в Ніжині, Городні, Козельці, Острі (1911–1912), до приїзду імператора Миколи II (1911) відремонтовано Спаський собор, Борисоглібський храм і Троїцький собор Троїцько-Іллїнського монастиря в Чернігові, споруджені Єпархіальний будинок і Будинок Миколаївського єпархіального братства.

Ілля Іванович Стерлігов (1870–?), з дворян Тамбовської губернії, чернігівський губернатор у 1913–1914 рр. За час його губернаторства побачили світ газети «Черниговский вестник», «Черниговская земская неделя», «Нежинская копейка», відкритий «Клуб трудящихся» (1913).

Микола Миколайович Лавриновський (1875–?), з дворян Псковської губернії, чернігівський губернатор у 1914–1916 рр.

Аркадій Іполитович Келеповський (1870–1925), з дворян Херсонської губернії, чернігівський губернатор з січня по березень 1916 р.

Євген-Павло-Микола Олександрович Гревениць (?–1931), барон, чернігівський губернатор у 1916-1917 рр.

Діяльність трьох останніх чернігівських губернаторів була пов'язана із забезпеченням життєдіяльності як місцевих жителів, установ і підприємств, так і евакуйованих із західних губерній імперії під час Першої світової війни.

Як бачимо, губернаторство тривало в середньому 4 роки. Більшість з губернаторів перебували на цій посаді 3–4 роки. Лише князь С.П.Голіцин, О.К.Анастас'єв та Є.К.Андрієвський очолювали губернію значні терміни – відповідно 9, 7 та 9 років. А наприклад, А.І. Андрієвський займав цю посаду лише два місяці. Виникає питання: чи можна вивчити стан ввіреної губернії та зробити щось значне для її розвитку за такий короткий час?

Наведені відомості свідчать, що всі губернатори – дворянського походження, більшість з них – з центральних губерній Російської імперії, лише четверо – з українських губерній (Дараган, Шостак, Анастас'єв і Келеповський). Цікавий факт, що троє останніх – дворяни Херсонської губернії. Але в цей період не було призначено на цю посаду жодного представника чернігівського дворянства. Та й взагалі лише у 1813-1818 рр. губернію очолював місцевий дворянин – Олексій Петрович Бутович (1758–1829). Можливо, така політика щодо призначення губернаторами вихідців з інших регіонів країни та на досить незначні терміни була пов'язана, якщо виразитися сучасною мовою, «боротьбою з корупцією». Адже очільники губерній не був пов'язаний родинними або приятельськими відносинами з представниками місцевої аристократичної еліти й міг бути вільним у проведенні власної політики в губернії.

Усі губернатори мали вищу освіту. Шестеро з них мали вищу військову освіту (Голіцин, Панчулідзев, Дараган, Андрієвський, Стерлігов і Лавриновський), інші вісім (відомості про освіту Келеповського відсутні) – вищу цивільну, у т.ч. троє закінчили Олександрівський імператорський лицей (Шостак, Вєсьолкін і Гревениць), троє – Московський університет (Шаховської, Хвостов і Маклаков) і один – Санкт-Петербурзький університет (Родіонов). П'ятеро губернаторів мали юридичну освіту (Шостак, Вєсьолкін, Хвостов, Родіонов і Гревениць). Та, незважаючи на це, місцеві громадські діячі відзначали «незнание законів и полное неуважение к ним» окремих губернаторів і впевненість останніх у тому, що «местные пользы и нужды они знают лучше, чем мы, местные люди»⁹. Також відзначимо, що двоє мали наукові ступені кандидатів: математичних наук - Шаховської і права - Хвостов.

Що стосується тих, хто отримав військову освіту, то лише двоє з них брали участь у воєнних діях – М.П.Дараган у Кримській війні 1853-1856 рр. та Є.К.Андрієвський у Російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. Останній за цю кампанію одержав не одну нагороду як російську, так й інших держав (зокрема, орден Почесного Легіону Французької Республіки), а за бій під Ловчею (1877) був нагороджений Золотою зброєю з написом «За храбрость». У Кримській війні 1853-1856 рр. брав участь також О.К.Анастас'єв, який за оборону Севастополя був нагороджений орденом Св. Анни 4 ступеня з написом «За храбрость» та срібною медаллю «За захиту Севастополя». А князь С.В.Шаховський брав участь у Російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. як уповноважений Товариства Червоного Хреста.

Більшість з чернігівських губернаторів до свого призначення вже мали досвід служби на вищих керівних посадах. Так, четверо з них (Вєсьолкін, Лавриновський, Келеповський і Гревениць) були губернаторами, семеро (Панчулідзев, Дараган, Шостак, Родіонов, Хвостов, Андрієвський і Стерлігов) – віце-губернаторами. Голіцин та Анастас'єв були членами урядових комісій (Редкомісії зі складання загального Положення про селян, які вийшли з кріпацтва, та Особливої комісії для складання проектів місцевого управління під головуванням М.С. Каханова відповідно). Лише Маклаков до призначення чернігівським губернатором займав порівняно незначну посаду – був керуючим Полтавською казенною палатою. Таким

чином, дві третини з них (73%) вже мали досвід служби на відповідних посадах в інших губерніях імперії й могли застосувати його на посаді губернатора далеко не найкращого регіону, яким на той час була Чернігівська губернія. Для порівняння відзначимо, що з числа чернігівських губернаторів першої половини XIX ст. лише третина (3 з 9) мали відповідний досвід і до призначення чернігівським губернатором були губернаторами чи віце-губернаторами.

Середній вік губернаторів на час призначення на посаду становив близько 40–45 років. Виняток становить князь Шаховський, який був призначений губернатором у 29 років. Не кожна людина в такому досить молодому віці здатна взяти на себе відповідальність за життя сотень тисяч людей, які мешкали на території Чернігівської губернії. Таким чином, кожен з призначених губернаторів мав не лише досвід служби на вищих адміністративних посадах, але й життєвий досвід, який, звичайно, став їм у пригоді під час керівництва Чернігівською губернією. А призначення, наприклад, чернігівським губернатором Голіцина пов'язане, на наш погляд, з метою ефективнішого впровадження в життя Маніфесту 1861 р., у розробці якого той брав участь. З іншого боку, усі вони ще були сповнені життєвою енергією, яку мали можливість використати на користь розвитку ввіреного їм регіону країни.

По-різному складалася доля кожного з них після звільнення з посади чернігівського губернатора. Шестеро з них (Дараган, Шаховський, Вєсьолкін, Стерлігов, Лавриновський і Келеповський) були призначені начальниками інших губерній Російської імперії (переважно прибалтійських), один очолив міністерство (Маклаков – внутрішніх справ), один – управління (Андрієвський – пошт і телеграфів), членом Сенату став Хвостов, Державної ради – Анастасьєв. Голіцин продовжив службу при Дворі його імператорської величності. Звичайно, отримати посаду у вищих органах державної влади Російської імперії губернатори могли лише або завдяки успіхам у розвитку ввіреної їм території, або завдяки протекції у вищих ешелонах влади. Так, завдяки саме протекції князя В.П. Мещерського отримав видатне на той час призначення Анастасьєв. Використав свої зв'язки та гарно організований прийом у Чернігові імператора Миколи II Маклаков, а Голіцин скористався, звичайно ж, своїми родинними зв'язками у Петербурзі. Та, наприклад, незважаючи на високу посаду, не поривав із Черніговом після від'їзду до Петербурга О.К. Анастасьєв – він щоліта приїздив у містечко Любеч і зупинявся в маєтку графа Г.О. Милорадовича (де, до речі, й помер у 1900 р.). За власним бажанням з різних причин звільнилися й більше взагалі не перебували на державній службі чернігівські губернатори Панчулідзев, Шостак і Родіонов.

Таким чином, на відміну від першої половини, у другій половині XIX ст. спостерігається призначення на вищу губернську посаду осіб із вищою (переважно цивільною та юридичною) освітою та досвідчених адміністраторів.

Але губернатори не завжди були готові до виконання своїх обов'язків. Призначення губернатора цілком залежало від монаршої волі. Через це комплектування губернаторського корпусу нерідко було випадковим, частіше – за протекцією. Але, незважаючи на це, деякі з губернаторів стали визначними державними діячами.

Сучасні можновладці повинні бути зацікавленими в осмисленні накопиченого досвіду державного будівництва, щоб перейняти його досягнення й не повторювати колишніх помилок.

Джерела та література:

1. Полное собрание законов Российской империи. – Изд. 2. – Т. 12. – Ст. 10303.
2. Свод законов Российской империи. – Т. II. – Спб., 1892. – Ст. 270.
3. Там само.
4. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Птг., 1916. – С. 86 – 87, 135 – 145.
5. Юридична енциклопедія. – Т. 1. – К., 1998. – С. 656.
6. Там само. – С. 658.
7. Жукова Л.А. Земское самоуправление и бюрократия в России: конфликты и сотрудничество,

1864 – 1917. – М., 1998; *Лантева Л.Е.* Региональное и местное управление в России (вторая половина XIX в.). – М., 1998; *Любичанковский С.В.* Губернское правление в России в системе губернаторской власти в последнее десятилетие существования Российской империи. – Екатеринбург, 2003; *Його ж.* Організація губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2007. – № 4; *Шумилов М.М.* Губернская администрация и органы центрального управления России во второй половине XIX в. – Л., 1988; тощо.

8. Див.: Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Биобиблиографический справочник / Сост. Морозова А.В., Полетун Н.М.; предисл., прилож. Морозовой А.В. – Чернигов, 2006.

9. *Хижняков В.М.* Указ соч. – С. 88.

Сергій Міщук

●

ДОСЛІДЖЕННЯ РУКОПИСНИХ КНИГ ТА СТАРОДРУКІВ ЧЕРНІГОВА І НІЖИНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлюється розвиток науково-бібліографічного опису рукописних книг та стародруків, методики наукового дослідження текстів книжкових пам'яток Чернігова і Ніжина в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в контексті розвитку української книгознавчої науки та бібліографії. Висвітлюється науковий внесок відомого літературознавця В.М.Перетца та членів його семінарію російської філології, зокрема, О.С.Грузинського, В.П.Андріанової, С.Ф.Шевченка, Л.Т.Білецького, які працювали під його керівництвом у Ніжині, де зберігалися рідкісні та цінні колекції книжок та рукописів.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні розгортається науково-реєстраційна діяльність в галузі обліку та камерального опису рукописних книг та стародруків. Відбувається накопичення описового матеріалу, що стає важливою умовою формування науки від практичної стадії до оформлення у самостійну науку. Однак потрібно відзначити, що цей аспект є недостатньо оціненим в історіографії книгознавства.

Книгознавча діяльність українських вчених ХІХ – початку ХХ ст. в галузі збирання та наукового опису книжково-рукописної спадщини стала предметом студювання сучасних дослідників книги – Я.Ісаєвича, В.Ульяновського, Г.Ковальчук, О.Колосовської, Н.Шалашної, М.Галушко, С.Сохань, Н.Королевич, Н.Черниш та ін. Ці фахівці вивчали як загальнотеоретичні питання, так і внесок в історико-книгознавчу проблематику окремих визначних особистостей, зокрема, М.Максимовича, М.Петрова, В.Перетца, С.Маслова та ін. Дослідження здійснювались і за географічним принципом (так, вивчалися Наддніпрянський та Західний регіони України).

У другій половині ХІХ ст. почалося описування приватних колекцій, церковних книжкових та стародрукованих збірок єпархіальних зібрань, духовних семінарій, монастирських бібліотек в Україні. Ці збірки вивчалися істориками церкви та філологами, істориками літератури і літературознавцями, мовознавцями і діалектологами та іншими дослідниками. Опис рукописної старовини в Наддніпрянській Україні пов'язаний зі створенням церковно-археологічного музею та церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії в 1874 р., де за спеціальною постановою було зібрано книжкові колекції та зібрання з єпархіальних давньосховищ і церковно-археологічних товариств в інших єпархіях України: Чернігівській, Волинській, Подільській, Харківській, Херсонській.

У другій половині XIX ст. відбувається масштабне колекціонування документів та книжкових пам'яток, відпрацювання методів описування, що досягають свого апогею наприкінці XIX – на початку XX ст. Це добре простежується за виданнями описів рукописів та стародруків. Одночасно з описуванням книг розвивається й дослідження історії друкарень та персоналій першодрукарів.

У Наддніпрянській Україні перші дослідження історії друкарства знаходимо в працях київського митрополита Є.Болховітінова, який зібрав власну велику бібліотеку зі значною кількістю стародруків. Він відомий своїми описами Києво-Печерської лаври, Києво-Софійського собору та Київської єпархії, де висвітлювалися історія створення на початку XVII ст. Є.Плетенецьким лаврської друкарні на тлі загального розвитку слов'янського книгодрукування, починаючи від Ш.Фіоля, Ф.Скорини та І.Федорова [1]. Розглядаючи специфічні особливості лаврських видань, Є.Болховітінов широко залучав архівні документи та критично розглядав їх джерельну значимість.

Подальші дослідження історії друкарства вимагали від учених XIX ст. вдосконалення методів та джерельної бази. Тематику дослідження історії окремих друкарень продовжує О.Лазаревський. Предметом вивчення в його роботах є історія Чернігівської друкарні. Він додає до вже усталеної тематики і методики дослідження новий аспект. О.Лазаревський зазначає: „...як загальні дослідження з цього предмета, так і окремі монографії трактують майже виключно про видання тої чи іншої друкарні й їх авторів; відомостей же про обладнання друкарень, засоби їх існування у нас нема або майже нема” [2, 574-575]. О.Лазаревський вважав, що для повного розуміння історико-книгознавчої думки необхідно пов'язати ідейну діяльність друкарень з усіма аспектами економічного і технічного розвитку, до яких має причетність друкарська праця.

О.Лазаревський публікує документи, дає їм історичну оцінку, узагальнює матеріал, стверджує видатну роль Л.Барановича в заснуванні та діяльності Чернігівської друкарні, а також докладно характеризує її роль в культурі України XVI – початку XVIII ст.

Друга половина XIX ст. на українських, російських та польських територіях стала періодом викристалізування розуміння необхідності проведення „інвентаризації” пам'яток культури, створення *оглядово-облікового* типу каталогів рукописних книг та стародруків (вони мали паралельну назву – „охоронні описи”). В країнах Західної Європи ці процеси почалися у XVIII ст., і наука там уже накопичила певний досвід у цій галузі [3, 15-16]. Однак під час описування слов'янських рукописів та стародруків з'ясувалося, що для отримання достовірних даних необхідне проведення значної додаткової наукової роботи з книгою, зокрема, рукописною, яка вимагала глибоких знань для атрибуції.

Основним методом для рукописних книг був палеографічний, оскільки опис книги зароджувався в надрах літературознавства та мовознавства, однак особливістю цих описів була надзвичайна різноплановість як кількісних характеристик, так і наукових напрямів.

Починаючи з останньої третини XIX ст. у дослідженні рукописних книг поступово виділяються окремі аспекти, що складають необхідне тло комплексного дослідження рукопису: мовознавчий, літературознавчий, джерелознавчий, текстологічний, філігранознавчий та ін. [4, 5-6]. Зацікавлення конкретного вченого відображались на його описах: у першу чергу зверталася увага на детальний аналіз тих характеристик книги, що відповідали його професійно-науковій спеціалізації.

Так, Ф.Титов використав власний досвід історика друкарської справи для написання праці „Типографія Києво-Печерської Лаври” (К., 1918) [5, 21]; у ґрунтовних наукових описах рукописів бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині, складених М.Сперанським, превалював мовознавчий аспект [6]. Він систематично публікував каталоги книжок, що

надходили до книгосховища впродовж 1890-1905 рр.

Перші методики опису та каталоги стародруків і рукописних книг не розроблялися паралельно, і це цілком закономірно, адже рукописна книга є складнішою за атрибутуванням і, відповідно, трудомісткішою для описування. Тому першим посібником, що узагальнював досягнення у галузі опису, був „Очерк славяно-русской библиографии” В.Ундольського, присвячений стародрукованим виданням [7].

У той же час почалося активне вивчення регіональних – волинських, подільських, чернігівських – колекцій рукописних книг та стародруків, зокрема, С.Барановським – історії волинських православних друкарень[8], Т.Беленьким – церковнослужбових книг зі збірки комітету для історико-статистичного опису Подільської єпархії [9]. В 1880 р. М.Лілеєв видав опис рукописів бібліотеки Чернігівської духовної семінарії [10], стислий список рукописів Чернігівського єпархіального давньосховища склав О.Грузинський [11], а проф.Є.Петухов описав деякі рукописи бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині [12].

Серед дослідників української рукописної книги виділяється особистість В.Перетца, який одним з перших запровадив уніфікований археографічний опис рукописної книги та ініціював проведення археографічних експедицій[13]. Вивчення його спадщини в галузі методів опису та дослідження текстів рукописів полегшується тим, що всі звіти з наукових експедицій В.М.Перетца, які стосуються українських книгосховищ, ним опубліковані: експедиції в полтавські, ніжинські, житомирські, катеринославські та київські книгосховища були здійснені впродовж короткого часу – з 1910 по 1917 рр. Основні принципи опису були викладені ним уперше на з'їзді Тверського обласного археологічного товариства у Твері в 1905 р., що було результатом осмислення вченим досвіду другої половини ХІХ ст. у цій галузі, коли повільно відбувався процес переходу від описових до аналітичних методів дослідження книжкової та джерельної спадщини, ставилося питання про обов'язковість елементів опису, методику атрибуції тощо.

Ці методи впроваджувалися В.М.Перетцем у роботу його семінарію з російської філології, спрямованого на підготовку високоосвічених фахівців у галузі опису книжково-рукописної спадщини. Пізніше, у 1927 р., він підбиває підсумки цієї роботи у виданні „Записки Історико-філологічного відділу УАН” [14].

У Київському університеті св. Володимира, де він викладав на історико-філологічному факультеті, В.Перетц залучає до вивчення, описування, порівняльного аналізу та публікації пам'яток студентів. Його учнями були такі видатні в майбутньому вчені, як С. та В. Маслови, М.Гудзій, О.Білецький, І.Огієнко, В.Отроковський, О.Багрій, В.Андріанова, С.Щеглов, Є.Неверова, С.Сушицький, О.Грузинський, С.Шевченко, М.Чистяков, С.Бугославський, С.Гаєвський, М.Драй-Хмара, Б.Ларін, А.Ришков та ін. Усього за 1907-1912 рр. – період професорства В.М.Перетца у Київському університеті св. Володимира - членами семінарію були 68 студентів, які працювали в галузі методології та історії літературознавства, історії мови, народної творчості, історії слов'янських і західноєвропейських літератур, нової російської та української літератури [15, 216-217].

Діяльність семінарію російської філології слід розглядати у контексті попередніх науково-методичних розробок В.М.Перетца як історика російської словесності. Вперше він підсумовує методи опису рукописних книг на запропонований узагальнений опис рукописів на початку ХХ ст. – у 1905 р. на засіданні Тверського обласного археологічного товариства, де спробує встановити методику археографічного опису рукопису [16, 1-10].

Сам В.М.Перетц виховав плеяду талановитих українських істориків книги та дослідників стародрукованої спадщини, які проходили через його студентський

семінарії у галузі давньоруської літератури та археографічні експедиції у книгосховищах різних єпархіальних та церковних товариств, де вони описували рукописні книги та стародруки [17]. Ним та його студентами було організовано низку експедицій для розшуків літературних пам'яток та опису рукописів і стародруків у Санкт-Петербурзі, Москві, Вільно, у різних губерніях України, а також у Києві.

Московські та петербурзькі поїздки членів семінарії мали на меті ознайомлення з першоджерелами та наукове спілкування з колегами – В.М.Перетц та його стипендіанти виступали з доповідями. Найбільше значення для України мають експедиції, які були проведені на етнічних українських територіях: друга – у Полтавську та Катеринославську губернії (1-9 червня 1910 р.); третя – у Житомир (21-26 жовтня 1910 р.); сьома – в Ніжин (18-20 лютого 1914 р.); дев'ята – до Києва, у Києво-Видубицький монастир (30 травня-10 червня 1915 р.) [18]. Необхідно відзначити також його поїздки влітку 1907 та 1912 рр. у Краків та Львів [19], де він, зокрема, вивчав відомі рукописи і зібрання Оссолінських та Народного Дому, описані раніше І.Свенціцьким.

Експедиція семінарії російської філології до Ніжина проходила в лютому 1914 р. На той час рукописний відділ бібліотеки інституту складався зі 180 рукописів XIV – XIX ст., формувався переважно з пожертвувань, а також за рахунок придбання колекцій професорів С.П.Шевирьова, Ф.Ричля, В.В.Качановського та самим професором М.М.Сперанським.

На спеціальному засіданні Історико-філологічного товариства кожен з учасників семінарії зробив доповідь на тему власних студій у книгосховища Історико-філологічного інституту князя Безбородька, про окремі пам'ятки, їх походження, побутування у списках, редакції списків, методи їх дослідження, зміст. Ці доповіді продемонстрували розвиток критичного методу в археографії та текстології пам'ятки [20]. Проф. В.М.Перетц займався вивченням та описом списків „Життя тверського князя Михайла Ярославича” XVII ст. Цей метод полягає в докладній розповіді про зміст рукопису та його різночитання в різних списках, супроводжується цитуванням та судженнями про послідовність розділів тощо. Іншою пам'яткою, досить цікавою, на думку В.М.Перетца, було Никомедійське Євангеліє у списку XVIII ст. із повним перекладом „Повести про рождение Пилата Понтийского и о житии его и о смерти пагубной” [21].

О.С.Грузинський вивчав такі пам'ятки, як „Буквица” – підручник із московського скоропису XVII ст. із бібліотеки Шевирьова, видані проф.Є.В.Петуховим. Його увагу привернув також збірник поезій XVII ст.; спеціально розглянув та описав „Житіє Олексія, людини Божої” у південно-слов'янському збірнику XIV ст., який надійшов після смерті проф. В.В. Качановського. Ця пам'ятка опублікована латинською, грецькою, слов'янськими мовами, відома в багатьох списках християнської традиції, привертала увагу багатьох дослідників, у тому числі західних, зокрема, активно вивчалася французькою школою літературознавців. В.М.Перетц розглянув історіографію, списки; навів різночитання з грецьким текстом; подав початок та кінець рукопису, показав, що у сербській традиції є вже істотні зміни тексту, а також повністю опублікував цю пам'ятку [22].

С.Ф.Шевченко розглядав рукописи, де містився твір „Велике Зерцало” та „Сказание о двенадцати п'ятницах” [23]. В.П.Адріанова, яка вже була магістранткою, досліджувала окремі пам'ятки – „Хождение в Иерусалим Варлаама Леницкого”, виданого арх. Леонідом за рукописом Московського публічного музею, та „Піітику” XVIII ст. [24]. Л.Т.Білецький займався народними творами XIX ст., зокрема заговорами [25].

У 1914 р. В.М.Перетц перейшов на службу до Санкт-Петербурга і проводив вже

експедиції київських та Санкт-Петербурзьких студентів і магістрантів. Він виховав плеяду талановитих істориків книги та дослідників стародрукованої спадщини. Усі учасники семінарію В.М.Перетца продовжували активне наукове життя і надалі, працювали доцентами та здобували професорське звання в університетах, хоча доля цих вчених після революції склалася по-різному. Деякі з його учнів продовжували опис рукописних книг та стародруків в Україні і надалі. Після смерті В.М.Перетца його діяльність у галузі текстологічного вивчення пам'яток продовжила В.П.Адріанова-Перетц, відомим літературознавцем став О.С.Грузинський.

Підбиваючи підсумки, варто відзначити другу половину XIX – початку XX ст. як практичну стадію зародження історичного книгознавства, що виникає у надрах мовознавства, літературознавства та історичних досліджень і поєднує у собі всі аспекти науки про книгу: бібліографо-археографічний аспект (опис рукописних книг та стародруків), бібліотекознавчий (формування фондів колекцій та зібрань), історико-видавничий (вивчення історії друку та друкарень) тощо. Друга половина XIX – початок XX ст. – дуже важлива стадія в осмисленні загальних методологічних підходів до такої складової книгознавства, як історія книги. Це був період внеску в наукову бібліографію та книгознавство в цілому.

Джерела та література:

1. *Болховитинов, Евгений, митрополит.* Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамот и выписок. Объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер. – К., 1826. – 191 с.; *Він же.* Описание Киево-Софийского собора и Киевской епархии с присовокуплением разных грамот и выписок. – К., 291, 272+8с.
2. *Лазаревский А.* К истории Черниговской типографии, Письмо черниговского архиепископа Антония Стаховского к гетьману Скоропадскому 1720 г. // Киевская старина. – 1886. - №7. – С.574-575.
3. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. – Л., 2002. – С.15-16.
4. *Іванова О.А.* Рукописна книга XVI ст.. в Україні. Основні засади кодикологічного опису: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003. – С.5-6.
5. *Ісаєвич Я.* Вказ. праця. – С.21.
6. [*Сперанский М.*]. Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / Составлено под. ред. М.Спеанского. – М., 1900; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (Окончание) / Составлено под. ред. М.Сперанского. – М., 1901; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901-1903 гг. / Описание составлено М.Сперанским. – Нежин, 1903; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901-1905 гг. / описание составлено М.Сперанским. – Нежин, 1905.
7. *Ундольский В.М.* Очерк славянорусской библиографии. – М., 1871. – Вып.1.
8. *Барановский С.* Краткие исторические сведения о бывших на Волыни православных типографиях // Волинские епархиальные ведомости. – 1877. - №18. – С.763-787.
9. *Беленький Т.И.* Опись церковно-богослужебных книг, принадлежавших комитету для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1876.
10. *Лилеев М.И.* Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – СПб., 1880.
11. *Грузинский А.С.* Краткое описание рукописей Черниговского епархиального древлехранилища. – IP НБУВ, ф.329, №99.
12. *Петухов Е.В.* Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического института князя Безбородко. – К., 1885.
13. *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – С.55-62; *Перетц В.М.* К вопросу о рациональном описании древних рукописей // Тр. Тверского Обласного Археол. съезда. – Тверь, 1905. – С.1-10. – Отт.
14. *Перетц В.М.* До питання про опис рукописів, що переходять у київських книгарнях / Зап. Іст.-філол. Відділу УАН. – К., 1927. – Кн.12.
15. *Ляхоцький В.П.* Тільки книжка принесе волю українському народові... – К., 2000. – С.216-217.
16. *Перетц В.М.* К вопросу о рациональном описании древних рукописей... - С.1-10.
17. *Перетц В.М.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года. – К., 1911.

18. *Перетц В.М.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года. – К., 1911; Він же. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринбург 1-10 июня 1910 года. – К., 1910; Він же. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Киев 30 мая -10 июня 1915 года. С приложением описания древних рукописей и старопечатных книг Киево-Выдубицкого монастыря. – К., 1916;

19. *Перетц В.М.* Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1907 г. – К., 1907; Він же. Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1912 г. – К., 1913.

20. *Перетц В.М.* Отчет об экскурсии русской филологии в Нежин 18-20 февраля 1914 г. – К., 1914. – 86 с.

21. Там же. – С.12-20.

22. Там же. – С.28-38.

23. Там же. – С.39-48.

24. Там же. – С.49-52, 53-73.

25. Там же. – С.74-79.

Валентин Панченко

НАУКОВА СПАДЩИНА І.П. БІЛОКОНСЬКОГО (1855 – 1931)

Наділений талантом публіциста і письменника Іван Петрович Білоконський після арешту в 1879 р. і заслання до Сибіру у 1886 р. прибув на постійне поселення в Орел, а потім до Курська під нагляд жандармів. Не маючи змоги займатися творчою працею в Україні, він змушений був перебиватися повсякденними заробітками у земствах російських губерній. Як високоосвічена і прогресивно мисляча людина Іван Петрович, потрапивши до “третього елементу” земства, розпочав свою діяльність зі скромної посади статистика Орловського губернського земства і пройшов шлях до завідувача статистичного бюро Курського, а потім і секретаря Харківського губернських земств. За цей час він підготував і опублікував низку наукових праць, присвячених земству, народній освіті, конституції, демократичним свободам, установчим зборам і поваленню самодержавства [1-10]. Серед них монографії і наукові трактати, брошури та історичні огляди, нариси і статті – далеко не повне узагальнення науково-публіцистичної спадщини І.П. Білоконського.

Звідавши у молоді роки тяжкої долі сільського вчителя (свого часу як людина дворянського походження, котра не мала приватної власності, змушений був працюю заробляти собі на життя), він особливу увагу приділяв земській початковій освіті. Заслуговує на увагу монографія І.П. Білоконського “Народное начальное образование в Курской губернии”, в якій розкривається методика і методологія статистичної діяльності [8, 487с.].

Книга підготовлена на основі земських джерел, які склалися із двох груп: першої - матеріалів земських управ про стан початкової народної освіти з 1864 по 1895 рр., і другої - даних земських матеріалів для характеристики початкової земської освіти на основі відповідей 1265 сільських учителів на розіслані їм анкети.

Монографія обсягом понад 360 сторінок складається із 16 глав, кожна з яких глибоко аргументована джерельною базою, додатками, схемами і графіками. У першій главі “Начальная школа в доземский период” мова йде про те, що народна, загальнодоступна освіта з'явилася в Європі на початку XIX ст. спочатку в Пруссії, а потім у Франції та Англії. “До того часу цивілізація зупинялася на вищих і середніх прошарках суспільства; процвітали університети, гімназії, технічні і спеціальні

*До “третього елементу” належали сужбовці, найняті земством для виконання певного виду роботи. До “першого елементу” відносилися гласні, а до “другого елементу” - службовці земської управи.

школи, навчалися діти дворян, купців, - але для навчання нижчих класів не було влаштовано ніякої загальної системи і, крім небагатьох приватних благодійних товариств, ніхто і не задумувався про моральне і розумове виховання чорноробочого люду” [8, с.10]. У Російській імперії у ті часи вважалося, що навчання тільки відволікатиме селянина від землеробства, котре повинно бути для нього єдиною школою. Правда, з приходом на престол Олександра I питання про народні школи було порушене, але при ньому було відкрито всього 349 шкіл. У 1828 р. на всю Росію нараховувалося 600 шкіл. Це було так мало, що навіть міністр Шишков визнавав початкову освіту неіснуючою [8, с.12].

Лише у 1845 р. було видано “Порадник для керівництва сільськими єпархіальними училищами в поселеннях державних селян”. Передбачалося, що для поширення початкових народних училищ серед державних селян потрібно справу навчання передати єпархіальному духовенству, а безпосередній контроль покласти на окружних начальників Міністерства державного майна, які мали двічі на рік оглядати кожне училище, бувати на екзаменах і надавати детальну інформацію про стан училищ керуючим палатами державного майна, а вони принаймні раз на рік інформувати про стан училищ міністра.

Вплив єпархіального духовництва на сільські училища полягав “в обранні достойних смотрителів та учителів із місцевих священників, дияконів і причетників або із семінаристів, які закінчили курс і затверджувалися на посадах місцевою палатою державного майна. Участь училищного начальства Міністерства народної освіти полягала в тому, що палати державного майна повинні були повідомляти директорам училищ про відкриття і закриття сільських шкіл та подавати їм щорічні облікові відомості про стан училищ, число учителів та учнів” [8, с.12]. Крім того, губернські директори і повітові штатні смотрителі училищ зобов’язувалися оглядати сільські училища і про наслідки повідомляти керівників палат та окружних начальників державного майна.

Розглянувши загальну організаційну сторону проблеми, І.П. Білоконський аналізував далі її фінансовий стан. З’ясував, що утримання сільських училищ було віднесене на рахунок громадських зборів і на кожне з них визначено по 250 руб. щорічно, в тому числі: платня учителю – 85 руб., його помічнику – 75 руб., сторожу – 17 руб. 50 к., наймання будинку, опалення і освітлення – 45 руб. і на навчальні посібники – 27 руб. 50 к. Крім того, передбачалося збільшення заробітної плати вчителя до 100 руб. Учитель за особливі заслуги при стажі 5-6 років отримував півтори платні, а через 12 років – дві. Таким чином, єпархіальні училища в селищах державних селян були першими в Росії постійними сільськими народними училищами, існування яких забезпечувалося щорічним фінансуванням [8, с.13].

У 1882 р. надійшло височайше повеління про влаштування при кожному сільському приказі удільного відомства по одному єпархіальному училищу, а для підготовки учителів для цих училищ були відкриті два “головні училища” - в Москві та Красному Селі (під Петербургом). Для викладання Закону Божого місцевою удільною конторою визначався священник, який отримував за це 75 руб. річної платні. З часом місцевим священникам було передано викладання усіх предметів у школі з щорічною платнею 145 руб., а утримання училищ було повністю передане удільним маєткам, де вони розташовувалися. Такі училища не підпорядковувалися Міністерству народної освіти, але удільні контори мали щорічно повідомляти губернських директорів училищ про їх число і кількість учнів. За звітами 1853 р., всього шкіл у поселеннях державних селян було 2782 з 139320 учнями, а в удільних 204 школах навчалось 7477 учнів [8, с.13]. Існували також школи гірничого відомства, але про них не залишилося, на думку І.П. Білоконського, достовірних даних.

Земство збирало інформацію про дореформені школи, які перейшли у їхнє відомство. Усі вони перебували у підпорядкуванні волосних управлінь, а учителями в них були священники, дяки, студенти семінарій, дворові люди, відставні унтер-

офіцери, міщани тощо. Але, як продовжує в кінці першої глави своєї монографії автор, і це ще не все. Крім жалюгідного ставлення шкіл, з точки зору педагогічної і санітарної, просто жахливим було становище до учнів: широко і повсюдно запроваджувалися шмагання різками і лозинами, биття лінійками і навіть палицями, не кажучи вже про такі покарання, як стояння учнів голими колінами на гречці, скубання за чуби і т. п. Наведеного достатньо, щоб скласти уявлення про дореформену школу і роль, яку вона відіграла у просвіті народу.

У главі “Короткий огляд стану справ народної освіти в земський період – з 1864 по 1895 р.” І.П. Білоконський пише, що до земства народною освітою займалися палата державного майна, удільні управління, духівництво – усі вони були покликані запроваджувати освіту серед народних мас. Не отримало від них земство ні досвіду ведення цієї справи, ні організації самої справи, тому що ніякого ведення і організації не було. І це цілком зрозуміло, бо фактичної більшості дореформених шкіл не існувало, точніше вони існували лише на папері. Земству довелося буквально створювати мережу народної освіти. На цьому шляху перед земством відкрилася широка і різнобічна робота, яку воно виконувало з честю.

Такі погляди на результати діяльності земств у сфері народної освіти автор монографії підтверджує фактичними даними по Курській губернії, де він тоді змушений був працювати як піднаглядний поліції.

До 1863 р. існувало 25 шкіл

1864 – 1873 рр. - 171 школа

1874 – 1883 рр. - 191 школа

1884 – 1894 рр. - 107 шкіл

1894 – 1896 рр. - 30 шкіл

Усього - 528 шкіл

Із наведених даних видно, що в тривалий доземський період було відкрито всього 25 шкіл, або 4,7 %, а всі інші 503 школи, або 95,3 %, виникли в земський період, з 1864 по 1896 р. включно. Розглядаючи утворення шкіл по десятиріччях, зазначимо, що в перші роки земської діяльності – 1864– 1873 рр. було відкрито 171 школу, або 32,4 %, у наступні 1874–1883 – 195 шкіл, або 36,9 %, у третє десятиріччя – 1884–1893 – 107 шкіл, або 20,3 %, нарешті, в останні три роки – 30 шкіл, або 5,7 %. При цьому автор звертає увагу на те, що ріст шкіл, прогресуючи в перше і в друге десятиріччя, в третьому помітно знижувався, що, безумовно, пояснює несприятливими умовами, в які земство було поставлене царським режимом після 1 березня 1884 р. [8, с.26].

Далі про фінансове забезпечення земських шкіл. За перші три роки свого існування земство Курської губернії витратило на шкільні потреби 500 руб., через тридцять років – 253084 руб.; а через 33 роки земством губернії на школи витрачено 3441176 руб. При цьому динаміка фінансових витрат відповідала динаміці росту земських шкіл по десятиріччях [8, с.32].

У контексті зазначеного заслуговують на увагу витрати земства губернії на народну освіту по відношенню до витрат необов’язкових і до загальної суми. Аналіз фінансового стану справ у повітах губернії по трьох десятиріччях (з 1864 р. по 1894 р.), здійснений автором монографії, свідчить, що витрати на народну освіту до загальної суми постійно підвищувалися як по повітах, так і в цілому по губернії. Що ж до необов’язкових витрат на освіту, то по повітах спостерігалася значна різниця, що пояснюється рухомістю необов’язкових витрат у відповідності з повсякденними потребами: у кожному десятиріччі були свої нужди, які вимагали відповідного фінансового забезпечення [8, с.39].

Детальний аналіз фінансових витрат Курського земства на народну освіту, зроблений І.П. Білоконським, виправданий тим, що без грошей “при самих добрих намірах, дуже мало можна досягти успіху в просвіті народу, і число асигнованих сум служить найточнішим показником ступеня того чи іншого ставлення до шкільної справи” [8, с.46]. Закінчується глава зведенням даних училищних рад про кількість шкіл, учнів та випускників з 1874 по 1895 р., а також відомостями

про грамотність рекрутів. Саме грамотність рекрутів була одним із головних показників рівня освіченості мас, а відповідно і рівня народної освіти, тому що головний контингент війська формувался за рахунок села.

Як наслідок такого аналізу, за 22 роки (1874 - 1896) число шкіл збільшилося в губернії на 224, учнів: хлопчиків – на 18931, дівчаток – на 5397. Заслугує на увагу, що за цей час кількість дівчаток у школах збільшилася на 9,1 %; населення з кожним роком усе більше усвідомлювало необхідність навчання жінок. Щодо числа грамотних серед призовиків і прийнятих на військову службу, то з 1874 по 1896 р. в Курській губернії призивався 449691 чол., серед них грамотних виявилось 70658, що становило 16 % [8, с.57-58].

Глава “Порівняння Курської з іншими земськими губерніями по організації справи народної освіти”, зазначається в монографії, має як теоретичне, так і практичне значення. Теорія проблеми полягає в тому, що на основі порівняння досягнень Курської губернії з іншими губернськими земствами можна зробити логічне узагальнення досвіду, який ґрунтується на глибокому проникненні в суть досліджуваного явища і дозволяє розкрити його закономірності. Практичне значення – це набутий досвід у певній галузі діяльності. Керуючись такими засадами, автор і розпочав свої дослідження у цьому напрямку. Першою проблемою стала кількість населення Курської губернії серед інших 34 земських. На основі статистичних даних з’ясувалося, що з населенням 2612 тис. чол. вона займала 7 місце. Потім постало питання про територію губернії, де вона серед інших, маючи 40827 кв. верст, посідала 26 місце і відносилася, таким чином, до густонаселених. Наступною була кількість населених пунктів у губернії. Порівняння вказало на 29 місце з 34 губерній. На той час у ній нараховувалося 3456 поселень. Аналіз шкільної статистики засвідчив, що Курська губернія займала видне місце серед інших у порівнянні числа шкіл земських з міністерськими і школами духовного відомства – шосте місце, а за кількістю шкіл відомств міністерства народної освіти – вісімнадцяте і, нарешті, за загальною кількістю початкових училищ – одинадцяте [8, с.70].

Водночас сама по собі ця кількість шкіл ще ні про що, на думку І.П. Білоконського, не говорила. Губернія за числом навчальних закладів може займати високе місце по відношенню до інших, але, якщо порівняти це з кількістю населення і площею, то з’ясується, що інші губернії, значно менші за кількістю населення і площею, будуть стояти набагато вище з точки зору задоволення потреб своїх людей в освіті. Тому далі важливо з’ясувати, на яку кількість населення і на яку площу припадає одна початкова школа.

Дослідження в цьому напрямку засвідчили, що в Курській губернії одна школа припадала на 1955 чоловік (26 місце серед 34 губерній) і на 30,44 кв. верст (четверте місце). Разом з тим здійснений аналіз ще не повністю відповідав на питання, визначені метою дослідження. Залишалось дізнатися, на скільки населених пунктів припадала одна земська школа. Таблиці, складені автором на основі офіційних даних земства за 1894 р., дозволяють дати відповідь і на це запитання. З’ясовується, що на одну школу в Курській губернії припадало 1,6 населеного пункту, а серед 34 губерній вона займала п’яте місце [8, с.73]. Отже, Курська губернія, стверджує І.П. Білоконський, належала до числа тих, для яких здійснення ідеї про відкриття земської школи в кожному селі стало мрією, досягнення якої було ближчим майбутнім, ніж для переважної більшості інших земських губерній імперії.

Наступним питанням, яке з’ясував автор монографії, був розмір витрат губерній на школи і місце, котре посідала Курська губернія як за загальною асигнованою сумою, так і за утриманням у середньому однієї школи. Аналіз показав, що за загальною сумою, асигнованою на народну освіту, Курська губернія займала далеко не останнє – 12 місце серед 34. Ця сума становила понад 283658 руб., що ж стосується витрат на одну школу, то земство губернії відставало від інших, виділяючи всього 558 руб. Принагідно зазначимо, що земство Харківської губернії виділяло на школи 292189 руб., а Чернігівської – 269602 руб., займаючи відповідно

3 і 15 місце серед губерній імперії, а на одну земську школу витрачали 514 і 554 руб. відповідно.

З метою конкретизації досліджуваної проблеми І.П. Білоконський зіставляв витрати земства на свої школи з фінансовими затратами інших відомств на церковно-епархіальні та школи грамоти. У Курській губернії нараховувалося 699 церковно-епархіальних і шкіл грамоти, на які загальна сума витрат становила 52244 руб. За такими показниками вона займала 10 місце серед інших губерній, в середньому на одну церковно-епархіальну і школу грамоти витрачалось 75 руб., і губернія за цим показником посідала 21 місце [8, с.74].

Різниця витрат на церковно-епархіальні, школи грамоти та земські школи різко кидається у вічі, причому витрати більшості губерній в середньому на одну церковно-епархіальну і школу грамоти вражають своєю мізерністю. Із 34 губерній тільки 9 витрачали понад 100 руб. (Харківська, Полтавська, Катеринославська, Рязанська та ін.) і лише у 2 із них витрачалось понад 200 руб. (Катеринославська – 242 руб. і Таврійська – 446 руб.) [8, с.77]. Статистичні дані свідчать, що за кількістю учнів Курська губернія стояла у перших рядах за загальною їх кількістю у початкових школах усіх відомств і нарізно в земських, церковно-епархіальних та школах грамоти. Водночас абсолютне число учнів саме по собі ще нічого не говорить – необхідно, стверджував автор, порівняти його з числом жителів і кількістю шкіл, щоб дізнатися, на скільки осіб припадає один учень і скільки учнів припадає на одну школу. По відношенню учнів до числа жителів Курська губернія перебувала у несприятливих умовах: у ній один учень приходився на 37,2 жителя. Якщо вважати середню сім'ю із 5 чол., то один учень, відповідно, припадав більше, ніж на 7 сімейств. Із 34 губерній тільки 8 перебували в таких же або ще гірших умовах. Так само за числом учнів у земських школах. Курська губернія займала непоказне місце – в середньому на земську школу приходилося 72,4 учня. Що ж до церковно-епархіальних зі школами грамотності, то там, навпаки, учнів мало, між іншим, в Курській губернії на одну школу, в середньому, припадало вдвічі менше, ніж в земських. У цілому висновок по початкових школах усіх відомств: на одну школу припадала в середньому незначна кількість через малу заповненість учнями церковно-парафіяльних зі школами грамотності [8, с.80].

З точки зору повноти статистичної інформації, І.П. Білоконський зіставляв із числом учнів, які приходилися на одну школу, кількість учителів початкової школи. З'ясувалося, що за кількістю учнів на одного вчителя Курська губернія посідала 21 місце із 34 земських губерній, причому на одного вчителя припадало 47 учнів, у 642 школах працювало 579 вчителів, із них 62,4 % чоловіків і 37,6 % жінок. Для порівняння: у Харківській губернії на одного вчителя припадав 41 учень, у 673 школах працювало 668 вчителів, із них – 40,1 % чоловіків і 59,9 % жінок; у Чернігівській губернії ці показники були – 51 учень, 609 шкіл, 542 вчителі, 56,8 % чоловіків і 43,2 % жінок відповідно [8, с.82].

Отже, вивчення стану народної початкової освіти в Курській губернії у порівнянні з іншими 34 земськими губерніями пореформеної держави дали можливість І.П. Білоконському, визначивши кількість населення і територію та зробивши пояснення про її густанаселеність і групування по великих поселеннях, обґрунтувати висновок про те, що за абсолютним числом шкіл, і особливо шкіл земських та церковно-епархіальних зі школами грамотності, губернія займала одне з провідних місць серед земських губерній. У зв'язку з тим, що в губернії одна школа припадала на 6 сіл, з'явилася можливість найближчим часом мати в кожному селі свою земську школу. Щодо фінансових витрат на освіту, то загальна сума в губернії становила 283685 руб., але на одну школу припадало всього 508 руб. Те ж саме відбувалося і з церковно-епархіальними училищами і школами грамотності, де цифри становили відповідно – 52214 руб. і 75 руб., що було в шість разів менше, ніж на одну земську школу.

За абсолютним числом учнів у початкових школах Курська губернія серед інших займала провідне місце, бо всього навчалось 70159 учнів, але при цьому в

земських – 40467, а в церковно-єпархіальних зі школами грамотності – 23116 учнів. За кількістю мешканців у губернії на одного учня припадало 37,2 чол., що становило 72,4 учні в земських школах і 33 - церковно-єпархіальних і школах грамоти. На одну школу Курська губернія в цілому мала 47 учнів, із них 18,3 % дівчаток, що визначало їй місце у другій половині загальної кількості губерній.

У главі про “Порівняння стану народної освіти в Росії і в інших країнах і становищі Курської серед інших губерній по грамотності населення” І.П. Білоконський підкреслював, що порівнювати становище народної освіти в доземський період із земським у значній мірі позитивно характеризує земство, бо тільки воно створило народну школу, якої до цього ще не існувало. Тільки земство “добровільно несло і несе зовсім необов’язкові для земства витрати на народну школу, постійно підвищуючи їх, і що головне – за більше ніж тридцятирічне існування земства не тільки не помічається збайдужіння з його боку до цієї важливої справи, а навпаки, все більше і більше проявляється до неї зацікавленість” [8, с.86]. Разом з тим, якщо поставити питання, чи все гаразд у шкільній справі, чи задовільно поставлено там матеріальне і педагогічне забезпечення, то поки що доводиться, вважає автор, обмежуватися стриманою відповіддю.

Справа в тому, що не можна було закривати очі на недоліки в шкільній освіті у порівнянні з передовими губерніями і європейськими країнами. При всіх напрацюваннях земства в європейській Росії початкову освіту отримувало 3 % населення. Разом з тим статистичні дані засвідчували, що діти шкільного віку, тобто від 7 до 11 років, становили 11 % загальної кількості населення. Отже, 8 %, або 9,500 тис. дітей, залишилося поза школою. З такою статистикою Росія посідала останнє місце серед європейських країн [8, с.92].

Для виходу з такого становища, на думку автора, потрібно було перш за все скласти загальний план діяльності, оприлюднити справжню кількість шкіл, виключивши ті, що існують на папері, визначити кількість дітей шкільного віку, платіжну спроможність населення, ті райони, які потребували нових шкіл, і з’ясувати, які витрати потрібні для підготовки необхідного шкільного персоналу, на постачання шкіл необхідними підручниками, навчальними посібниками і наочним приладдям. Одне слово, необхідно було визначити шлях до загальної народної освіти, що цілком досяжна і без надзвичайних затрат. Для цього потрібно зібрати з’їзд місцевих представників подібно тому, якими були з’їзди діячів технічної та професійної освіти, або сільськогосподарські ради, куди, крім технічних і чиновницьких осіб, запрошувалися люди, близько знайомі з сільським господарством і його галузями.

Суми, призначені на утримання шкіл і вчителів, повинні були складатися шляхом комбінування коштів, отриманих із місцевих джерел, губернських і повітових грошей та із громадських прибутків. На сільські громади повинні припадати головним чином господарські витрати на ремонт шкіл, опалення, освітлення, доставку води, утримання сторожа тощо. На органи місцевого самоуправління – витрати на навчальні посібники, приладдя і педагогічний персонал, а на державу – видача субсидій певного розміру найбільш біднішим громадам, які не спроможні утримувати школи, на їх будівництво і ремонт, оплату вчителям, на інспекторів і підготовку вчителів.

Наступна проблема – це обов’язкове для батьків право посилати своїх дітей своєчасно до школи. Вона настільки нагальна, як і вимога від дітей складати у певному віці відповідний екзамен у школі. Дехто стверджує, наголошував автор, що це є передчасна вимога, але чому ж тоді в окремих регіонах країни в німецьких колоніях і лютеранських приходах усі діти зобов’язані складати екзамени в школах, інакше їх не допускають до конформації. З цього необхідно робити своєчасні загальні висновки.

Звичайно, з улаштуванням початкової освіти потрібно продумати організацію відповідних повторних класів і відкриття вечірніх та недільних шкіл для дорослих.

Необхідно також відкрити при кожній школі бібліотеку з підбором книг, якими б мали користуватися учні і випускники, заснувати центральні учительські бібліотеки, хоча б одну на повіт, і волосні бібліотеки з книгами з прикладних знань.

Уряд, на думку автора, повинен взяти на себе видавництво дешевих книг. При друкуванні десятків тисяч екземплярів вони обходитимуться дуже дешево. Що ж до паперу, то цю проблему можна вирішувати за рахунок переробки дармової соломи на Півдні і лісів, які часто не мають збуту, на Півночі країни. Такими були загальні пропозиції щодо поліпшення справи народної початкової освіти у переформеній державі.

Отже, І.П. Білоконський, склавши відповідні таблиці, схеми і діаграми по 34 земських губерніях, запропонував принципово нову для свого часу методику статистичного обчислення. Суть її полягала в тому, що, розглянувши стан народної освіти в доземський період у Європі і Росії та зробивши короткий огляд цієї проблеми у земські 1864 – 1895 роки, автор на основі загальнонаукових та історичних методів порівняв стан народної освіти в Росії та інших країнах зі становищем Курської губернії серед інших губерній за грамотністю населення, розглянув шкільний вік, відношення села до школи, число шкіл та учнів, розподіл земських та міністерських шкіл по повітах і волостях; шкільні приміщення та вчительський персонал земських шкіл, шкільне попечительство, особливу увагу звернув на методику проведення класних занять, вечірні та недільні школи, народні читання і бесіди, завершаючи своє дослідження аналізом соціального стану учителів, учнів та випускників.

У науковій розвідці “Самоуправління і земство” здійснений змістовний аналіз історії утворення та діяльності земських установ, які в 1904 році відзначили 40-річчя свого існування. Незважаючи на, здавалося б, поважний вік такої громадської організації, далеко не всі визнавали її позитивну роль у розвитку суспільства. Одна частина противників земства стверджувала, що населення не володіє ніякими навичками до самоуправління, інша запевняла, що воно ще не дозріло до розуміння ролі земських установ. Як палкий прихильник земства, автор не поділяв такого підходу до оцінки діяльності місцевого самоврядування і позицію противників пояснював необізнаністю зі станом справ на місцях та ще незначною участю широких мас у земських установах.

Поставивши за мету вивчити таку проблему, як важливість місцевого самоврядування в житті народу, І.П. Білоконський шукав коріння земського управління в далекому минулому. На його думку, першою серед європейських країн, де виникло самоврядування, була Англія. Виявляється, що в “англіїців з незапам'ятних часів усі натуральні і грошові податки стягували в залежності від доходності майна: хто багатий і сильніший, той платив і більше грошей, і на нього випадало більше громадських робіт, а хто бідніший, слабкіший – той і платив менше, і менше ніс натуральних повинностей” [9, с.2]. Характерно, що в розподілі повинностей брали участь усі платники: дворяни, селяни, робітники і духовні особи. Вони збиралися разом і домовлялися, хто скільки мав платити і які повинності виконувати. Водночас, щоб зберегти право на участь у вирішенні місцевих справ, жителі почали розподілятися по церковних парафіях. Це пояснювалося тим, що кожен житель, приписаний до тієї чи іншої парафії, внісши суму на утримання церкви і її причту, мав повне право брати участь у всіх справах своєї парафії. “При цьому він міг належати до якого завгодно віросповідання – католицького, лютеранського, англіканського, іудейського чи магометанського: особи усіх віросповідань повинні були нести церковні витрати і брати участь у всіх парафіяльних справах” [9, с.2].

Хоча з жителів збирали податки, і вони відбували повинності не тільки на церковні потреби, але спочатку парафіяни вибирали лише церковних старост і розподіляли між собою податки. Згодом вони почали відати такими господарськими справами, як дороги, притулки, поліція. У такому вигляді дрібне

земське самоуправління існувало тривалий час.

Разом з тим в Англії з давніх часів з великих землевласників обирали мирових суддів, які спочатку займалися лише судовими проблемами, а потім до їх рук перейшли всі місцеві справи, включаючи і призначення на земські посади: поліцейських службовців, попечителів притулків, доглядачів доріг тощо. Так у кінці XVIII ст. англійське самоуправління із рук населення перейшло в руки великих землевласників і вихідців із їхнього середовища – мирових суддів [9, с.3]. Вони очолили земські установи, складали кошториси прибутків і витрат, стежили за виконанням усіх земських повинностей, ревізували майно, відали будівництвом в'язниць і дорожніх споруджень, розглядали справи по скаргах щодо земського оподаткування. Чотири рази на рік у визначений час в усіх графствах Англії під головуванням шерифів засідали мирові судді і вирішували усі земські справи.

У своєму дослідженні І.П. Білоконський зазначав, що у таких з'їздах, крім суддів, брали участь слідчі, наглядачі в'язниць, доріг, робітничих будинків, поліцейські, присяжні тощо, але вони не мали права голосу і лише давали суддям необхідні довідки і повідомлення. Англійський народ, звичайно, був вкрай незадоволений такими порядками. Він не забував утрачених ним прав самоуправління, повсюдно лунали скарги на господарювання мирових суддів і поміщиків. "Англіїці чекали лише зручного моменту, щоб скинути з себе владу багатих і знатних землевласників, і такий час настав у 1789 році. У цей час прокинувся французький народ і стряхнув весь світ своїм пробудженням. Він розбив ланцюги рабства, і на його заклик до свободи відгукнулись усі народи, в яких не заглухло ще людське достоїнство" [9, с.5].

Англіїці, як сусіди французів, зазначає далі І.П. Білоконський, першими відгукнулись на французьку революцію. Вони, безумовно, силою б добилися своїх прав, але англійське дворянство не допустило цього: воно пішло на поступки і тим самим відвернуло протистояння, яке відбулося у Франції. Однак робилося це повільно, і лише через 45 років після французької революції, в 1834 році, в Англії запанувало широке самоврядування [9, с.5].

Власне, англійці не вводили нічого нового, а лише повернули і розширили те самоврядування, яке було у них до переходу влади у руки мирових суддів. Усе знову розпочалося з парафій, але вони не відповідали нагальним потребам, а тому їм було надано право, за власним бажанням, звичайно, об'єднуватися в округи, у яких населення стало повним господарем місцевого самоуправління. "Збираючись разом, вони вибирали із свого середовища декілька чоловік, які виконували усі постанови зборів жителів округи" [9, с.6]. Вибірні децю нагадували наші земські управи, але відрізнялися від них тим, що працювали на громадських засадах. Крім того, службовці англійських управ працювали не щоденно, а з'являлися в визначений час раз на місяць або на тиждень і розглядали усі справи, які вели службовці управи по найму: бухгалтери, діловоди, касири, збирачі податків, інженери, попечителі притулків, доглядачі доріг тощо. Отже, безпосередніми земськими працівниками в Англії були особи, які служили по найму.

Далі І.П. Білоконський наголошує, що мирові судді безпосередньої участі у земських справах не брали, але користувалися значними правами. Так, з'їзд мирових суддів був вищою інстанцією, в якій розглядалися справи по місцевому самоуправлінню, а мировим суддям були підсудні усі посадові особи певного самоврядування. В особі мирових суддів багаті і знатні дворяни та землевласники змішувалися в округах з рештою населення і спільно вирішували усі справи. Уряд зовсім не втручався у діяльність місцевого самоуправління, а лише контролював земські установи щодо дотримання ними існуючого законодавства. З цією метою час від часу уряд надсилав ревізорів, і незаконні постанови земських управ опротестовувалися міністрами, але усі члени місцевого самоврядування мали право оскаржити дії міністрів у королівському суді.

"У 1888 році було здійснено нову реформу, яка ще більше розширила англійське самоуправління. Уся Англія була розділена на 122 графства, відповідно, приблизно

нашим губерніям. У кожне графство призначався начальник, як у нас губернатор. В Англії він називався лорд-намісник і зовсім не втручався в місцеві справи, які повністю перебували в руках земства” [9, с.7]. На чолі земства у кожному графстві населення обирало голову управи, посада якого поєднувалася з обов’язками мирового судді і члена управи. Така земська управа відала всіма справами графства: податками, школами, лікарнями, дорогами, в’язницями і взагалі всіма установами. Навіть поліція була підпорядкована земству, тому що згідно з реформою 1888 року в з’їздах мирових суддів брали участь завідуючі поліцією. “Із усього сказаного, - продовжує І.П. Білоконський, - ми бачимо, в Англії з дуже далеких часів народ сам може розпоряджатися своїми справами, і самоуправління в цій країні до такого рівня увійшло в плоть і кров усього населення, що ні один англієць навіть увияти собі не може, - яким чином можливо відсторонити населення від громадських справ і, без його відома, розпоряджатися тими коштами, які він віддає на задоволення потреб і нужд своєї округи” [9, с.8].

На думку автора дослідження, короткий аналіз діяльності англійського місцевого самоуправління свідчить, що населення цієї країни вважає народний самовияв і свободу природним правом людини. І таке право захищене законом, бо виборні представники народу беруть участь в управлінні державою і в будь-який час можуть притягнути до відповідальності кожного міністра, який би осмілювся порушити освячені віками громадянські права англійців.

Розглядаючи історію утворення місцевого самоврядування в Російській державі, І.П. Білоконський зазначає, що народи цієї імперії ніколи не користувалися такими правами і свободами, як англійці. Правда, в часи політичної роздробленості Київської Русі існували народні віче і князівські думи, але вони відрізнялися тим, що участь у народному віче була не обов’язковою, а князівська дума складалася із людей знатних і родових. Розглянутий період називався князівським і він проіснував до утворення Московської централізованої держави на чолі з царем. З того часу роль віче виконував земський собор, а замість князівської думи виникла боярська дума. У той час, як у віче могло брати участь все населення, до складу земського собору входили лише представники з духівництва, дворян і чиновників, при цьому вони мали лише дорадчий голос.

“Тільки з 1598 року земський собор став установою виборною, і якщо земський собор не був представником населення, то тим більше такою не була боярська дума” [9, с.10]. Перш за все це була установа аристократична, дворянська, в якій брали участь високі чини із кола бояр. Потім боярська дума була дорадчим органом при царі і самостійного значення не мала. Усі питання обговорювалися в ній за наказом царя. З приходом на престол Петра Першого вся влада зосередилася у руках самого царя. “З цього часу і до 1864 року, тобто упродовж 175 років в Росії не існувало вже ніяких ознак навіть і такого незначного представництва, яким були земський собор і боярська дума” [9, с.11]. Поневолене населення було позбавлене елементарних людських прав та можливості захистити себе від сваволі з боку влади і поміщиків. У перший рік царювання Катерини II (1762 р.) дворянство, звільнене від військової повинності, переходило з простого служивого стану в привілейований [9, с.11]. Ходили навіть чутки, що народ буде звільнений від кріпацтва. Однак йому довелося пробути в неволі ще сто років.

Конкретизуючи досліджувану проблему, автор стверджує, що ідея про земські установи виникла одночасно з проектом про звільнення селян реформою 1861 р. У 1862 році в раду міністрів представлено на височайший розгляд проект Положення про земські установи, який потім було розглянуто і схвалено особливими дорадчими зборами. 1 січня 1864 року підготовлений проект Положення про земські установи, набувши сили закону, було запроваджено в 34 губерніях Європейської Росії і в області Війська Донського [9, с.13].

У Положенні 1864 р. зазначалося, що земські установи утворюються для відання справами, які належать до місцевих потреб і нужд кожної губернії і кожного повіту. До їх компетенції належали перш за все такі справи: відання майном, капіталами і

грошовими ресурсами; облаштування і утримання земських будівель, інших споруд та шляхів сполучення; заходи по забезпеченню народного продовольства; завідування земськими благодійними закладами; шляхи припинення жебрацтва; страхування земського майна; турбота про розвиток місцевої промисловості і торгівлі; участь у попечительстві про народну освіту, охорону здоров'я і в'язниці; охорона лісів, полів, садів і луків; виконання покладених на земство обов'язків військового і цивільного управління та участь у справах поштових повинностей; розподіл державних грошових зборів, розкладка яких по губерніях і повітах покладалася на земські установи; призначення, справляння і витрати місцевих зборів для задоволення земських фінансових потреб губернії чи повіту; надання уряду відомостей і висновків по справах, що стосуються місцевих господарських нужд губернії чи повіту; надання на пропозицію уряду відомостей, що стосуються земського господарства, і останнє – проведення виборів у члени та інші посади земських установ і виділення коштів на їх утримання [9, с.14].

Такими були структурно–функціональні обов'язки земського управління, визначені Положенням 1864 р. Реформування державного і суспільного організму імперії, котре розпочалося у 60-70-х роках ХІХ ст., через свою масштабність та особливості політичного та соціально–економічного розвитку затягнулося, як відомо, на тривалий час. Особливе значення мала реорганізація системи управління. На цей процес значний вплив справила зміна ідеологічного фону у владних структурах, що відбулася після Олександра ІІ. Олександр ІІІ мав досить консервативні погляди на систему державних відносин і провів відповідні зміни в урядових колах. Від вирішення державних питань були усунуті М.Т. Лоріс-Меліков, М.Х. Бунге, а урядовий курс почали визначати К.П. Побєдоносцев та Д.А. Толстой, відомі своїм консерватизмом. Метою нової політики стала кореляція нововведень попереднього царювання, зокрема у системі місцевого самоуправління.

У рамках цієї програми було запроваджено нове положення від 12 липня 1890 року, яке проголошувало земство державною установою, перетворивши органи місцевого самоврядування в казенну організацію.

Застосовуючи порівняльно–історичний метод дослідження визначеної проблеми як засобу аналітико–синтетичного відтворення основних етапів розвитку місцевого самоврядування, І.П. Білоконський зазначає, що у Положенні 1864 р. земські установи розділялися на повітові та губернські. Повітовими земськими установами називалися повітові земські збори і повітові земські управи. Повітові земські збори склалися з гласних, яких обирало населення. Вибори гласних відбувалися на з'їздах землевласників, міських виборців, виборних від сільських общин. У з'їздах повітових землевласників мали право брати участь особи, які володіли певним цензом, тобто землями, будинками, господарським та іншим майном. Крім окремих землевласників, у виборах могли брати участь в особі своїх представників торгові, освітні та інші компанії і товариства, уповноважених від церковнослужителів, якщо вони мали відповідний ценз. Тобто “у з'їздах повітових земських землевласників могли браати участь стільки представників, скільки в повіті було цензів на правах приватної власності” [9, с.15]. Зібравшись, виборні обирали гласних до земських зборів.

Гласні від міст обиралися на з'їздах міських виборців, у яких мали право брати участь особи з купецькими посвідченнями, власники фабрик, заводів, торгових і промислових закладів, річний оборот яких становив не менше 6 тис. руб.; особи, які володіли нерухомою власністю від 500 до 3 тис. руб.; довірені особи від приватників, різних установ, товариств тощо [9, с.17]. У з'їздах виборщиків від сільських общин брали участь особи, призначені волосними сходами. “Таких виборщиків мало бути не більше третини від загального числа домогосподарів, але при умові, що від кожного сільського товариства було не менше одного представника” [9, с.16]. На з'їздах у виборах не мали права брати участь особи, молодші 25 років, засуджені і не виправдані судом, відсторонені від посади, такі, що перебувають під судом і слідством,

признані недієздатними, виключеними із духовного відомства. Не мали права обиратися в гласні губернатори, віце-губернатори, члени губернських правлінь, губернські і повітові прокурори і службовці поліції. “Гласні обиралися на три роки і поза земськими зборами не користувалися ніякими перевагами і не отримували ніякої платні” [9, с.18]. Земські повітові збори обирали земську управу і губернських гласних. Голова земської управи, якого затверджував на посаді губернатор, і члени управи отримували платню, розміри якої визначали земські збори. Губернські збори склалися з губернських гласних, котрих обирали повітові земські збори терміном на три роки. Число губернських гласних залежало від кількості гласних повітових земських зборів. Голоували на земських зборах предводителі дворянства, а голова губернської земської управи затверджувався міністром внутрішніх справ, з дозволу якого, крім чергових, в окремих випадках назначалися надзвичайні губернські збори. “Окрім управи, губернські збори могли обирати зі свого середовища гласних для відання різним земським майном і виконання окремих доручень” [9, с.20]. Так у загальних рисах аналізує форму і зміст земського Положення 1864 року І.П. Білоконський.

У наступному розділі своєї наукової праці “Самоуправління і земство” автор наголошує, що період 80-90-х років XIX ст. став часом поступового згорання кардинальних реформ і переходу до консервативних перетворень, характерних для уряду Олександра III. 12 липня 1890 року було прийнято Нове положення, яке проголошувало земства державними установами, підпорядковували їх правилам, які існували для казенних інституцій. Посилювався контроль адміністрації за земством, губернатору надавалося право постійного і ретельного нагляду за діяльністю земських установ, ревізії рішень земських зібрань та управ і підзвітних їм організацій. Для контролю за правильністю і законністю постанов і розпоряджень земства, зазначалося в новому Положенні, утворювалася нова установа – губернське у земських і міських справах присутствіє. Подальшим кроком уряду було визнання земської служби державною і встановлення відповідальності голів і членів земських управ перед адміністрацією губернії. “Нарешті, даним Положенням міністру внутрішніх справ і губернатору надавалося право затверджувати обраних земськими зборами осіб на посаді голови та членів управи, причому міністру внутрішніх справ надавалася влада заміщати в необхідних випадках ці посади на свій розсуд” [9, с.23].

Втім реакційним чиновникам з уряду Олександра III і цього було замало. У новому Положенні дворяни виділялися в окремі виборчі збори, а число їх збільшувалось настільки, що гласні усіх інших курій становили менше половини. Крім того, від участі у земських зборах усувалося духовенство, євреї і, за невеликим винятком, представники “за дорученням”. Внаслідок зазначеного зменшилася загальна кількість виборців. Замість з'їздів землевласників і міських, що існували до 1890 р., запроваджувалися збори виборців, із яких у перших брали участь спадкоємці і особові дворяни, а в других – інші виборці. Сільські з'їзди виборців взагалі скасовувалися і замінялися волосними сходами, при цьому встановлена розкладом кількість гласних із числа обраних затверджувалася губернатором, який визначав і чергу вступу інших обраних осіб на випадки вибуття затверджених до закінчення трьох років.

Після такого нововведення склад гласних був таким: від перших зборів виборців (дворян) – 57,1%, від других (усіх інших станів, крім селян) – 13,3% і від сільських общин – 29,6%. Порівнюючи ці дані з попередніми виборами до нового Положення, зазначимо, що кількість селян по 30 земських губерніях зменшилася на 2190 представників [9, с.23-24]. Значний вплив на зменшення кількості селянських гласних мало заснування інституту земських начальників у 1889 р. “Перебуваючи в безпосередній залежності від цих чиновників, селяни боялися висловлювати при них свої погляди, не кажучи вже про те, що затвердження гласних від селян губернатором відбувалося, звичайно, по відгуках тих же земських начальників” [9, с.24].

Здавалося, продовжує І.П. Білоконський, що після такого скорочення Положення 1864 р. змінювати у місцевому самоврядуванні вже не було чого. І все ж у земства вилучили справу народного продовольства, ліквідували право самооподаткування, створювались перепони в діяльності народної освіти, медицини, ветеринарії. У Київській, Подільській і Волинській губерніях були запроваджені “земства”, в яких гласних не обирало місцеве населення, а призначало начальство, після чого в управах стали служити такі ж чиновники, як і в інших державних установах. Так, завдяки новому Положенню 12 липня 1890 р., вважає автор, земство розвалилося. На його думку, “земство – це не більше і не менше, як широке самоуправління, в якому за допомогою виборчих представників, повинно брати участь усе населення” [9, с.25].

Нове Положення перетворило земство в станову, головним чином, дворянську установу, а губернські і повітові управи були реформовані в канцелярії, підпорядковані адміністрації, яка затверджувала лише угодних їм голів і членів зазначеної інституції. Так поступово царський режим замість громадської самодіяльності запроваджував адміністративну централізацію, а замість участі суспільства в управлінні – строгу опіку над повсякденним життям населення країни. Міцно затверджувався бюрократичний устрій, наполегливо усувалися громадська ініціатива і прояв суспільної думки, створювалася основа для адміністративної сваволі і особистого нагляду [9, с.28].

Порівнюючи обидва положення про місцеве самоврядування, І.П. Білоконський робить узагальнюючий висновок про тогочасне становище в суспільно-політичному житті країни: “відсутність свободи совісті, свободи слова, свободи друку є настільки причиною розриву між урядом і суспільством, наскільки і наслідком системи управління, яка установилася у нас у зв’язку з відчуженням від народу” [9, с.30]. Автор вважав, що нетерпимість до релігійних переконань і заборона на відкрите і правдиве слово про державні та громадські справи стали повним позбавленням і обмеженням, яке усвідомлювали не тільки освічені кола суспільства, але й основна маса населення. Таке становище загострювало ситуацію в суспільстві. Відсутність релігійних свобод і свободи слова для уряду стала однією з відчутних перешкод поєднання його діяльності з істинними потребами держави, що, врешті-решт, вело до розриву з суспільством. Для країни в цілому, на переконання І.П. Білоконського, це стало причиною хронічного занепаду політичного, економічного і культурного життя. Політика утиску духовних інтересів народу, його права на віру, слово і друк є неминучим супутником бюрократичної системи управління. Самовладна бюрократія, не знаючи нужд суспільства, для підтримки свого авторитету і для збереження хоча б якогось порядку в державі, не запропонувала інших методів керівництва, крім наказів і примушування. Саме цю зброю вона і спрямувала проти інакомислячих, до яких відносила і земців. Особливого утиску зазнавали особистість і її громадські права.

Обмеження земського руху, можливість тотальної адміністративної сваволі над правами особи стали неминучими супутниками бюрократичного режиму, який, на думку автора, був характерний для усіх галузей державного управління. Зважаючи на те, що ця праця була опублікована в 1904 р., І.П. Білоконський уникає безпосереднього звинувачення царського уряду в утисканні прав і свобод людини, але вимагає дотримання громадських прав “системою державних організацій” і незалежним судом. “Правильна організація суду і встановлення його незалежності від адміністрації становить нагальну потребу держави і необхідний оплот недоторканності громадських прав особи” [9, с.30].

Отже, продовжує автор, для досягнення поставленої мети необхідно створити такі умови: свобода совісті, повна відсутність переслідувань за віру і переконання; свобода слова; свобода друку; незалежний суд. Тільки при дотриманні зазначених загальних прав людини можна говорити про плідну роботу земського самоврядування. Що ж до місцевого самоуправління, в цілому, то для ефективної його роботи, подальшого розвитку, І.П. Білоконський пропонував наблизити

земство до населення за допомогою утворення низової земської організації, надавши їй можливість самодіяльності і самоуправління. Передбачалося замінити земську виборчу систему на основі безстановості, залучивши до цієї роботи усе місцеве населення. Надати земським установам такої самостійності, щоб адміністрація мала право лише контролювати, а не втручатися в діяльність земства. Земству, нарешті, повинна бути забезпечена стабільність. Для утворення таких земських організацій потрібно було докорінно переглянути діюче Положення про земські установи, звернувши особливу увагу на народну освіту. Тільки через поширення освіти серед населення можлива розумна організація суспільного життя. “Необхідно, щоб права суспільства в цій галузі були розширені, щоб на нього були покладені не тільки турботи про матеріальні кошти для народної освіти, а справжнє володіння змістом і формою навчання, щоб школа була відкрита для контролю за її діяльністю” [9, с.31].

Підсумовуючи розглянуту проблему в цілому, І.П. Білоконський пропонував поряд із земельною і земською реформами запровадити в суспільстві свободу совісті, слова, друку і незалежний суд. Але, продовжував він, буде помилкою обмежитися лише зазначеними заходами, якщо навіть мати на увазі земське самоврядування. Дуже важливим і необхідним має бути участь виборчого народного представництва в законодавчій діяльності. Без такої участі не може бути забезпечена взаємна довіра та єдність державної влади з суспільством, бо тільки вона здатна послідовно сприяти здійсненню законодавчої справи, забезпечити її повну плідотворність і цілеспрямованість, відповідність справжнім інтересам країни. Для того, щоб законодавча робота не залишалася більше в руках консервативної бюрократії, необхідно суспільству, в особі своїх виборних представників, брати активну участь у зміцненні державного порядку і народного добробуту на міцній законодавчій основі, яка має бути не тільки обов’язково-визначальною, але й відповідати сучасним поняттям про право, правду і справедливість. Таким було розуміння І.П. Білоконським проблеми взаємовідносин самоуправління і земства.

Джерела та література:

1. Білоконський І.П. От деревни до парламента. – Ростов–на–Дону. – 1904. – 47 с.
2. Білоконський І.П. В годы бесправия. – М., 1930. – 420 с.
3. Білоконський І.П. Голод, вырождение, вымирание и невежество русского народа, как следствие полицейского строя. – Ростов–на–Дону.–1906. – 170 с.
4. Білоконський І.П. Земское движение до образования партии народной свободы // Былое. 1907. - № 5. – С. 54 – 55.
5. Білоконський І.П. Земское движение. – М., 1914. - 399с.
6. Білоконський І.П. Земство и конституция. – М., 1910. - 183с.
7. Білоконський І.П. Курское губернское земство. – Курск, 1903. – 270 с.
8. Білоконський І.П. Народное начальное образование в Курской губернии. – Курск, 1897. – 487с.
9. Білоконський І.П. Самоуправление и земство. – Ростов–на - Дону.–1904.–34 с.
10. Білоконський І.П. Харьковское губернское земство. – Харьков, 1901. – 340 с.

Володимир Гаврилов

ЗАГОТІВЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В СЕЛАХ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ У 1943-1953 рр.

Сільськогосподарське колгоспне виробництво, що перебувало в занепаді після окупації, зазнало в післявоєнні роки нових поневірянь. Зазначимо, що особливістю колгоспної системи була не тільки нещадна експлуатація колгоспників, а й латання

дірок у власних господарських структурах за рахунок селянського двору.

Економічне становище села, умови відбудови висвітлено у ряді радянських фундаментальних досліджень¹. Незважаючи на моноконцептуальність, вони становлять науковий інтерес для сучасних дослідників. Більшість цих праць акцентує увагу на великих матеріальних втратах, що їх зазнала від війни економіка України, в тому числі її сільське господарство. Розглядаючи процес відновлення матеріально-технічної бази сільського господарства, увага переважно зосереджується на освоєнні посівних площ, відбудові підприємств тракторобудування, а ще більше на відновленні діяльності машинно-тракторних станцій (МТС). У згаданих колективних працях лише побіжно згадуються посуха і неврожай 1946 р. і зовсім нічого не говориться про тотальну хлібозаготівельну кампанію та подальший голод. Зернопоставки висвітлювалися лише під кутом зору їхнього зростання внаслідок збільшення виробництва зерна в колгоспах, що в свою чергу було результатом значних капіталовкладень держави в цей сектор економіки². Але аналіз наведеної у виданні “Советское крестьянство: Краткий очерк истории 1917-1969” статистики дає змогу стверджувати про фіскальний характер хлібозаготівель³. Економічні характеристики колгоспів перших повоєнних років рясніють вказівками про повне відновлення тваринницьких дільниць. Але при вивченні цієї проблеми з'ясувалося, що це було наслідком примусових контрактаційних заходів по вилученню молодняка в індивідуальних господарствах колгоспників. Такої думки дотримуються і В. Юрчук,⁴ і вона підтверджується наявними архівними матеріалами. Податкове законодавство та його реалізація вивчається у роботах Г. Марьяхіна⁵. Хоча порушені в них проблеми і розглядалися з позицій функціонування соціалістичної економіки, вони дозволяють зробити висновки про руйнівний характер тотального оподаткування та негативний його вплив як на колгоспи, так і на індивідуальні селянські господарства.

Значно розширили спектр даної проблематики новітні дослідження, в яких методологічні принципи та методичні підходи до вивчення аграрної історії і соціальних процесів на селі зайняли пріоритетний напрямок. У працях загального характеру, які свідчать про концептуальні зміни у висвітленні історії українського села⁶, зазначається, що “селянство, як і раніше, залишалось найущемленішою категорією тодішнього суспільства. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалась, а фактично вилучалась методом продрозкладки”⁷. Жахливим наслідком такої політики став новий голод 1946 – 1947 рр., що теж знайшло своє висвітлення у новітній українській історіографії⁸. Досліджуючи причини голоду, автори акцентують увагу на примусовому вилученні з колективних та індивідуальних господарств виробленої продукції. У працях О. Веселової зроблено висновок: “На селі при тотальній ідеологізації існувало кріпосництво в найжорстокішій формі”⁹.

Система відносин між державою та колгоспним селом у своїх головних моментах склалася ще в 30-х роках. Її основою стало запровадження у 1933 р. обов'язкових поставок державі зерна та іншої сільськогосподарської продукції, які нараховувались на кожен гектар посіву. У 1940 р. цю систему змінили, і податок вже брали взагалі з орної землі, яка була у користуванні колгоспу¹⁰. Такий порядок нарахування обсягу поставок, разом з натуроплатою робіт МТС, сприяв майже повній натуралізації всієї системи економічних відносин держави з колгоспами.

Відновлення цієї системи спостерігаємо вже відразу після звільнення областей Північного Лівобережжя від окупації. Але, окрім регулярних планових зборів продукції, в цей час практикувались також позапланові. Так, уже в жовтні 1943 р. на загальних зборах колгоспників села Феськівки Менського району Чернігівської області стояло питання про “продаж” сільгосппродуктів до фонду відбудови Донбасу. Представник Менського райвиконкому Гриценко в своєму виступі “роз'яснив” ситуацію і запросив декого з присутніх до слова. Заздалегідь призначені

активісти запропонували норми здачі з кожного двору. Не гаючи часу, збори ухвалили запропоновані цифри: овочів – не менше 2 ц, хліба – 50 кг, м'яса – 2 кг, яєць – 10 шт., молока – 50 літрів¹¹. Окремо була розписана задача до м'ясного фонду Червоної Армії, яка передбачала виконання на рівні 15 кг для колгоспників, господарств робітників і кооперованих кустарів та 19,5 кг для одноосібних господарств і некооперованих кустарів¹². Але збір продукції, а особливо зерна, відбувався повільно. У листі РНК УРСР зазначалося, що “особливо погано ведуть заготівлю хліба до фонду РСЧА Полтавська, Сумська та Чернігівська області, які виконали на 15 листопада 42% плану”¹³.

Разом з тим, щоб не допустити вільного продажу хліба, постановою від 24 вересня 1943 р. на рівні загальносоюзного уряду та її дублем в УРСР від 4 вересня 1944 р. заборонялось колгоспам, колгоспникам та одноосібникам ряду областей, серед них і Чернігівській та Сумській, продаж та обмін зерна, борошна і пічного хліба до виконання планів здачі хліба державі загалом по області. На колгоспників та одноосібників, які порушували згадані постанови вперше, накладався штраф у розмірі 300 крб., а при рецидиві вони вже підлягали суду¹⁴.

Плани зернопоставок не враховували різкого зменшення виробничих можливостей післяокупаційного села, погодних умов, інших факторів, що впливали на обсяги вироблення продукції. Ніяких обґрунтувань та теоретичних розрахунків при цьому не проводилось. “По здачі зерна до хлібного фонду Червоної Армії по Сумській області в середньому можна встановити з гектара площі 130 кг зерна та по 10 ц картоплі”, – зазначалося у довідці про стан визволених районів¹⁵.

По Чернігівщині планова норма здачі сільгосппродукції була вирахована, виходячи з норм здачі з 1 гектара посівної площі, і в середньому становила: зерна 90 кг, картоплі - 8 ц, овочів - 18 ц, сіна - 5 кг з 1 га ріллі, 20 кг з 1 га суходільних, 40 кг із заливних луків. Районам була дана вказівка нараховувати здачу державі продукції колгоспниками на 10% і одноосібниками на 30% вище норм, встановлених для колгоспів. Таким чином, план здачі лише до фонду Червоної Армії становив: зерна 4 млн. пудів, картоплі 83 тис. тонн, овочів 9 тис. тонн, сіна 13 тис. тонн¹⁶. Тут же зазначимо, що, за даними з 24 районів Чернігівської області, окупантами було вивезено понад 835 тис. пудів зерна з урожаю 1943 р¹⁷.

Відверта кампанія залякування людей з боку районних радянських та партійних керівників змушувала селян, які тільки місяць тому звільнилися від жахів окупаційного режиму, брати на себе непосильні зобов'язання.

Після відповідної роботи уповноваженого Менського РК КП(б)У Криволапа селяни колгоспу «Іскра» ухвалили план хлібопоставки 490 цнт. Після аналогічного заходу в колгоспі «Червона поляна» селяни «пообіцяли продати» до фонду Червоної Армії 1230 ц хліба¹⁸. Звичайно, не слід відкидати патріотичного пориву з боку селян, що прагнули, як і весь народ, до перемоги, але, на думку партійного керівництва, патріотизм, як і будь-яку річ за умов казарменого соціалізму, треба було планувати і організовувати.

Практика додаткового планування була продовжена і в наступні роки. Так, у 1944 р., окрім обов'язкових поставок державі, для Чернігівської області був розроблений окремий план збору картоплі для Донбасу, але його виконання через завищені показники також було нереальним. Дані на 25 грудня 1944 р. свідчать, що він був виконаний ледь на третину¹⁹. Додаткові хлібозаготівлі для Сумської області визначала постанова РНК СРСР від 29.12.1944 р. №1746-508 с “Про вивіз хліба на Далекий Схід та Забайкалля”. За нею Сумська область мала відвантажити 5 тис. тонн²⁰. Показник виконання подібних позапланових зборів рідко коли перевищував 20 – 25 %, що є яскравим свідченням виснаження повоєнного села.

Окрім зборів продукції офіційними державними службами, практикувались заготовки військовими частинами, які тимчасово дислокувались на території областей, або тиловими господарськими підрозділами у безпосередній близькості до лінії фронту методом самозаготівель²¹. У телеграмі до народного комісаріату оборони голова Раднаркому УРСР Д. Коротченко висловлював занепокоєння з

цього приводу, оскільки «військові частини Першого українського фронту забирають всю без огляду худобу, чим порушують порядок відбору репродуктивно здатної худоби і передачі її колгоспам для комплектування тваринницьких ферм»²². Найобурливішим було те, що здана у такий спосіб продукція не зараховувалась до офіційних поставок. Так, наприклад, корова, здана одній із армійських частин мешканкою с. Ковенки Шалигінського району Сумської області Н.І. Новиковою, не була зарахована у рахунок м'ясопоставки²³. А на утриманні цієї жінки було двоє дітей, семи та десяти років. Навіть втручання депутата Верховної Ради УРСР С.А.Ковпака не змінило ситуацію.

Головний тон у справі вибивання сільгосппродукції у підневільних селян задавали центральні органи влади. Нормативна телеграма РНК СРСР та ЦК ВКП(б), яка була розіслана у всі області, зобов'язувала облвиконкоми та обкоми партії паралельно з проведенням збору колосових, не чекаючи вручення зобов'язань по зернопоставці, організувати здачу хліба державі колгоспами у 1944 р., виходячи з норм поставки 1941 р., не допускаючи накопичення намолоченого хліба на токах²⁴.

Типовим документом того часу можна вважати телеграму за підписами М.Хрущова та Д.Коротченка. В ній підтримувалась начебто попередня пропозиція областей про встановлення додаткового плану здачі державі зерна до хлібного фонду Червоної армії. Показовим є останній пункт телеграми, у якому голові облвиконкому і першому секретареві обкому наказувалось негайно розпочати позапланову поставку хліба до зазначеного фонду і зверталась увага на те, що виконання додаткового плану є обов'язковим, як і всього плану хлібоздачі з урожаю 1944 р.²⁵.

Подібний ентузіазм організовувався не тільки з Києва. Так, у телеграмі М.Хрущова до Москви, на адресу Г.Маленкова, було прямо зазначено: «З приїздом на Україну т. А.Микояна ми більш детально вивчили можливість заготівлі і закупівлі сільськогосподарської продукції в областях УРСР, звільнених від німецької окупації». Відразу ж надавались підвищені дані, що були на 50% вищими від попередніх. У результаті такого «уточнення» план хлібоздачі до фонду Червоної армії збільшився на 1 608 тис. пудів, були розписані тверді п'ятиденні строки його виконання. Сумська область практично виконала план заготівель зерна врожаю 1944 р. По колгоспах виконання становило 100,2%, по колгоспних селянських господарствах – 102,8%, по одноосібних господарствах – 22,8%²⁶. Але заготовлене з великими труднощами зерно часто пропадало у великій кількості. З інформації з сільськогосподарського відділу ЦК на ім'я М.Хрущова зазначалось, що на глибинних пунктах збору через нестачу транспорту нагромадилось до 100 тис. тонн зерна і воно починає псуватись, бо настали осінні дощі²⁷.

Постанова ЦК ВКП(б) за № 815 «Про збір врожаю і заготовки сільгосп-продуктів у 1945 році» знову зобов'язувала керівництво на місцях організувати вивезення врожаю на державні заготівельні пункти з першого дня збирання. Крім того, зазначалося, що з «перших партій зерна... у першу чергу повертаються позики, борги за минулі роки, а також натуроплата за роботи МТС»²⁸. Після виконання таких настанов, які були зазначені і в Типовому статуті сільгоспартілі і, відповідно, включені до статутів конкретних артільей, у колгоспних засіках рідко залишалось зерно навіть для створення насінневих фондів, а не те що для видачі на трудодні. В інформації з республіканського ЦК до ЦК ВКП(б) було визнано, що «Питання хлібозаготівель в областях у 1944 та 1945 рр. пройшли за принципом продподаткової кампанії часів воєнного комунізму. Плани доводилися без врахування економічних можливостей колгоспів, у результаті чого виявилось, що в ряді районів у багатьох колгоспах хліб було здано навіть за рахунок насінневих фондів». Крім того, було наголошено на забороні видавати розрахунки по трудоднях до виконання плану хлібопоставок. «У результаті на селі виявлені нездорові антирадянські настрої та обурення аж до виголошення антирадянських гасел»²⁹.

Користуючись залежним становищем колгоспів, держава мала всі можливості для подальшого посилення адміністративно-командного стилю в управлінні ними.

Розроблений у 1945 р. «Закон про п'ятирічний план відбудови та розвитку народного господарства на 1946-1950 роки» взагалі поставив завдання досягти на кінець п'ятирічки зростання продукції по всьому сільському господарству на 27% у порівнянні з 1940 р.³⁰. Особливу увагу було звернено на створення необхідних умов для відбудови машинобудування, енергетики, залізниць. Справа ускладнювалася тим, що держава змогла в 1943–1945 рр. виділити для цього лише 7% коштів від суми прямих збитків, завданих Україні війною та окупацією. Цей закон базувався на характерній особливості тоталітарної системи – можливості розпоряджатися ресурсами без огляду на потреби і бажання людей. Звідси і вимоги – відбудувати за п'ятирічку зруйновані регіони, повернути промисловість та сільське господарство на довоєнний рівень і навіть перевершити його. Тягар забезпечення покладався, як завжди, на українське село. Задля реалізації відбудовчого закону, тільки у 1946 р. колгоспи здали близько 52% врожаю зерна – більше, ніж у роки війни, коли необхідно було постачати хлібом діючу армію³¹. У той же час валовий збір зерна по республіці становив 531 млн. пудів – утричі менше порівняно з 1940 р.³²

Плануючи відбудову, держава за перше післявоєнне п'ятиріччя асигнувала на розвиток сільського господарства 4,36 млрд. крб. Це було більше, ніж за всі попередні роки існування колгоспної системи. Але натомість з колгоспів за ті ж п'ять років було викачано на «розвиток громадського господарства» 5,6 млрд. крб.³³ Для порівняння зазначимо, що загальний обсяг капіталовкладень за п'ятирічку становив понад 65 млрд. крб.³⁴

Отже, за рахунок знекровленого війною села проводилась нова кампанія, тепер уже відбудовча. Але для того, щоб якимось чином виправдати новий економічний тиск, керівництво держави вдається до звичної для системи тактики окупації. Без врахування реальних можливостей післявоєнного села ставились завищені завдання у розвитку сільського господарства. Так, лютневий 1947 р. пленум ЦК ВКП(б) у постанові «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період» висунув вимогу не лише відновити, але й перевищити довоєнний випуск сільгосппродукції ще до закінчення четвертої п'ятирічки³⁵. Таким чином, бачимо постійні спроби прискорити виконання і без того нереальних планів. Між тим, ціла низка обставин, у першу чергу безпосередні збитки, завдані війною, стояли на заваді цим намірам. Працюючи навіть на межі людських сил, колгоспники не могли виконати кабальні державні плани.

Як правило, на більш-менш пристойні показники виходили за рахунок окремих колгоспів, яким приділяли більшу увагу. У той же час можливі відхилення по окремих господарствах від плану хлібоздачі дозволялися у дуже виняткових обставинах і з обов'язковим погодженням з республіканським уповноваженим наркомату заготівель, але з непорушною умовою, «щоб розмір обов'язкових поставок у цілому по району було повністю збережено»³⁶.

Свідченням того є доповідна Остерського райвиконкому, що «державний план по району виконано, але 32 колгоспи не розрахувалися з державою за встановленими планами хлібоздачі». Плани поставок іншої продукції також повністю не були виконані, а той 70-80-відсотковий бар'єр, що долався, мав у своїй основі конфіскаційні заходи в індивідуальному секторі. Виконання плану м'ясопоставки на 74% – яскрава тому ілюстрація, бо колгоспи поставили 3250 ц, а індивідуальний сектор – 5360 ц. Подібна ситуація склалась і в молокопоставці – 671 512 літрів забезпечили колгоспи і 2 311 046 літрів селянські господарства³⁷. Але й цього партійним функціонерам було замало. Оскільки плани не виконувались у всіх без винятку районах області, доповідна записка на ім'я секретаря Чернігівського обкому прямо вказує на «нестерпний стан збору продукції по індивідуальному сектору, оскільки план здачі по всіх видах виконано лише на 43,1%»³⁸. Разом з тим, як згадує жителька с. Сапонова Гута Є.П.Сапон, інколи для виконання завдання по м'ясопоставці безкорівним селянам доводилось купувати м'ясо на базарі в інших людей, щоб таким чином розрахуватися з державою³⁹.

Централізований грабунок призвів до того, що у 1948 р. на заготівельних пунктах держави було 23,8 млн. т зерна, тобто на 4,8 млн. т більше, ніж у 1947 р., і на 2,8 млн. т більше, ніж у 1940 р., і це при тому, що виробництво зерна у 1947-48 рр. скоротилося на третину порівняно з 1940 р.⁴⁰ Але і в даній ситуації звіти про стан сільського господарства містять вказівки на невиконання планів збору продукції. Недоїмки по зерну в Чернігівській області становили 218 580 ц, по м'ясу – 18 388 ц.⁴¹

Викликає інтерес ставлення держави до різних категорій боржників. Заходи впливу щодо колгоспів: вручено зобов'язань – 1 902, передано до суду – 1. Але навіть у цьому єдиному випадку судового розгляду не проводилось, бо всі знали, що в колгоспних коморах порожньо. Зовсім іншою була картина, коли йшлося про селянські господарства: вручено зобов'язань – 259 542, вручено попереджень – 24 304, проведено безперечних вилучень – 777, передано до суду – 1 791, розглянуто судом – 1 588, засуджено – 1 492, стягнуто – у 934 випадках⁴².

У селян забирали практично останнє. Починаючи з 1944 р., робочі документи райвиконкомів переповнені скаргами на несправедливе вилучення корів, поросят у рахунок м'ясопоставки. За рідкісними винятками худобу не повертали. Конфіскована в такий спосіб худоба, як правило, за рішеннями виконкомів переходила до підсобних господарств різних організацій⁴³. Як згадує жителька с. Дібрівного Городнянського району Валентина Іванівна Індучна, невиконання або неповне виконання завдання по м'ясопоставці тягнуло за собою безумовне вилучення живності з господарства селянина⁴⁴.

Каральні методи впливу на селян були розроблені досконало і повною мірою використовувались на практиці. Але якими б жорстокими не були присуди, кількість продукції збільшити вони не могли. Тому держава змушена була вдатись до списання боргів з колгоспів та індивідуальних господарств. Але і в даному випадку виявлявся диференційований підхід. Заборгованість колгоспів по зернопоставці державі та натуроплаті роботи МТС списувалась на 100%, Також на 100% списувався борг по картоплі, а по м'ясу молока та яйцях – відповідно 74,6%, 66%, 92,4%. Що ж стосується господарств селян, то тут заборгованість по зерну не списувалась зовсім, а по картоплі, м'ясу, молока та яйцях – відповідно на 58,9%, 69,7%, 68,7%, 86,2%⁴⁵.

Така політика держави призвела до того, що за неповні 25 років перед українським селянином втретє постала примара голоду. Ситуація ускладнилась тим, що сильна посуха охопила майже всі зернові регіони півдня та сходу України. Дещо менше він проявився на терені Полісся, але й тут населенню доводилося докладати максимум зусиль для свого виживання.

Значна кількість посівів озимих культур по Україні загинула від сильних морозів – майже 350 тис. га, а відсутність посівного матеріалу не дала змоги організувати підсів чи пересів. Незважаючи на низький показник врожайності – 3,8 ц з гектара, план було встановлено в 340 млн. пудів, який згодом без будь-яких вагомих причин було підвищено до 362 млн. 750 тис. пудів. Про це планування так згадував у своїх мемуарах тодішній перший секретар ЦК КП(б)У М.С.Хрущов: “План установлювався вольовим методом, хоч у засобах друку та офіційних документах він “обгрунтовувався” науковими законами, тобто зняттям метрівок і перерахунками біологічного врожаю за вирахуванням власних втрат, на затрати утримання людей, худоби і на товарні лишки. При цьому виходили головним чином не з того, що буде вирощено, а з того, скільки можна отримати в принципі, виколотити в народі в засіки держави. І ось почалось це виколочування”⁴⁶. Свідчення багатьох очевидців демонструють жахливу картину поборів з колгоспів та селян. Спеціальні уповноважені з районів контролювали вивезення зерна на заготпункти прямо з зернотоків у полі, щоб ніхто не завернув до колгоспної комори.

Хлібозаготівельна кампанія 1946 р. характеризувалася постійною пропагандною істерією та нагнітанням ситуації. Публікації в районній пресі майоріли заголовками в передовицях – “Графік хлібоздачі – закон”, “Більше хліба Батьківщині”, “У полоні самозаспокоєння”, “Хліб осідає на токах”, “Негайно піднести темпи молотьби” та

постійною критикою колгоспів на несвоєчасність та мізерність вивезень⁴⁷.

Постанова Ради Міністрів СРСР від 4.10.1946 р. №2232-918с дозволяла збільшувати колгоспам, які мають змогу здавати зерно, позапланові поставки зерна державі в межах до 75 % від розмірів обов'язкових здач⁴⁸. Мало не щодня з Києва надходили загрозливі телеграми за підписами М. Хрущова та Д. Коротченка з вимогами прискорити здачу обмолоченого хліба, не допускаючи його накопичення на колгоспних зернотоках. “Таке становище з хлібозаготівлями має місце в багатьох районах і є наслідком поганого керівництва здачі хліба з боку облвиконкомів та обкомів партії”⁴⁹. Не було таємницею для ЦК те, що на багатьох залізничних станціях та пунктах Заготзерна зерно зберігалось просто неба, і, як наслідок, частими були випадки його псування та розкрадання.

Зважаючи на посуху, з насінневих ділянок зібрали в 1946 р. хоча і дещо вищий врожай, ніж із загальних посівів, але він не міг забезпечити потребу колгоспів у насінні на весняну сівбу 1947 р. Так, наявність посівного матеріалу у колгоспах Сумської області забезпечувала 44,1% проектних площ посіву, або на 182 тис. га з 415 тис. га⁵⁰. Найгірша ситуація з насінням склалася у Білопільському районі – 36,3%, В.-Писаревському – 25,6%, Краснопільському – 37%, Середино-Будський – 19,7%. Загальний дефіцит насіння по групі зернових становив 35 219 цнт.⁵¹

Аналіз статистики видачі зернових позик колгоспам та селянським господарствам в УРСР свідчить про постійне зростання цих показників. Піковим в цьому відношенні є, зрозуміло, 1946 р. Але поряд з тим суттєве їх перевищення рівня контрольного 1940 р., при врахуванні динаміки відновлення посівних площ, додатково демонструє стабільну ескалацію планів вилучення вирощеного збіжжя навіть за рахунок насінневих фондів⁵².

За даними доповідної записки до ЦК заступника голови Сумського облвиконкому А.Абрамова та секретаря обкому І.Іванова, на складах Заготзерна із заготівель минулих років було 30 тис. тонн зерна. Виходячи з плану заготівель, у 1946 р. мало бути поставлено 102 700 тонн. Таким чином, загальна кількість зерна, включаючи державний резерв, становила 132 700 тонн. З цієї кількості було заплановано і відвантажено для інших республік Радянського Союзу 39 тис. тонн. Також на пунктах Заготзерна залишалось страхове бронювання сортового зерна або 3,3% до загальної кількості. Згідно з нарядом “Південьзаготзерну” необхідно було відвантажити для спиртової промисловості 21 тис. тонн, а також видати насінневу позику озимих культур у розмірі 13 тис. тонн згідно з постановою Ради Міністрів УРСР. Таким чином, витрати зерна без врахування постачання хлібом населення становили 77,5 тис. тонн. Крім того, за спеціальною вказівкою Міністерства заготівель СРСР та Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР необхідно було відвантажити до 25 серпня 7 тис. тонн жита для Фінляндії. Залишок хліба в області складав 55 200 тонн. По виділених фондах для постачання населення області, з розрахунку 6 тис. тонн на місяць, цих запасів явно не вистачало до нового врожаю 1947 р. Керівництво області звернулося до ЦК КП(б)У та Ради Міністрів з клопотанням про зменшення відвантаження з області жита, озимої та ярової пшениці, ячменю та вівса і, крім того, дати вказівку “Південьзаготзерну” про припинення відвантаження хліба з Сумської області, оскільки при виконанні планів відвантаження до області згодом необхідно буде завозити значну кількість хліба⁵³. Але це прохання, як і багато інших, було проігнороване.

На хлібовивезенні зерна врожаю 1947 р. у Чернігівській області працювало 870 машин з вивезенням у день 3,3 тис. тонн та 650 - Сумській з денною нормою 2,2 тис. тонн⁵⁴. Крім обов'язкових поставок зерна, практикувалися також позики у колгоспів насінневого зерна. По своїй суті подібні акції повинні були мати добровільний характер. Але й тут знову стикаємося з примусовими регуляторними заходами держави. 23 листопада 1947 р. до обласних і районних центрів надійшла телеграма такого змісту: “Деякі обласні та районні керівники думають, що оскільки насіннева позика справа добровільна, тому за її зрив вони не будуть відповідати. Це глибоко помилкове і шкідливе розуміння і Рада Міністрів та ЦК будуть суворо

карати винних у невиконанні завдань по насіннєвій позиці”⁵⁵.

Надпланові здачі 1947 та 1948 рр. виявили критичний стан із забезпеченням пунктів Заготзерна належними складськими приміщеннями. Через недостатність складів прийом проводився до буртів, і ще до кінця серпня його там нагромадилось 1 136 тис. тонн⁵⁶. При тривалому зберіганні буртування значно погіршувало якісні характеристики зерна.

Загальні підсумки 1949 р. по Сумській та Чернігівській областях були задовільними. Але при цьому 14 районів Сумщини не виконали визначених планів, котрі автоматично були перекладені на решту 17. Не виконали своїх зобов'язань 738 колгоспів з 1 596. У цьому ж році 51 292 чол., або 12,3% працездатних не виконали мінімуму трудоднів⁵⁷.

План здачі зерна врожаю 1950 р. на 1 січня 1951 р. було виконано на 100,6% у Чернігівській та на 100,8% у Сумській областях. Крім того, забезпеченість насінням у цих областях становила 164,4% та 119,6% відповідно. Також планом будівництва зерноскладів на пунктах Заготзерна по областях УРСР на 1951 р. було передбачено побудувати їх у Чернігівській області на 50,3 тис. тонн та на 50,2 тис. тонн у Сумській⁵⁸, оскільки через брак приміщень пункти “Заготзерна” видавали колгоспам квитанції за начебто зданий хліб, натомість отримуючи від них охоронні розписки, згідно з якими колгоспи брали зобов'язання здавати його найближчим часом на першу вимогу, але насправді здачі інколи розтягувались до середини наступного року⁵⁹.

Тотальний контроль призвів до істотних побічних витрат при хлібозаготівельних кампаніях. Несподіваним у цьому відношенні виглядає кошторис витрат на подачу щоденних звітів (телеграм) про стан хлібозаготівель в Україні. У 1950 р. він планувався з огляду на попередні роки у розмірі 736 760 крб⁶⁰.

Наступного 1951 р. план хлібозаготівлі, встановлений на рівні 41 430 тис. пудів для Чернігівської та 24 210 тис. пудів для Сумської областей, було виконано, відповідно на 100,9 та 101%⁶¹. Загалом план по УРСР було виконано на 101,3%. Але знову ж таки, незважаючи на загальне виконання плану, по одній лише Чернігівській області 7 районів не виконали плану хлібозаготівель⁶².

У Сумській області на той же час нараховувалось 117 відсталих колгоспів, або 17,9% від їх загальної кількості, які постійно не могли виконати плани хлібоздачі. Показники результатів виробничої діяльності відсталих колгоспів за 1951 р. характеризувалися низькою врожайністю, низькою оплатою праці та великою кредиторською заборгованістю. З матеріалів перевірки їхньої діяльності було зроблено висновки, що головними причинами відставання цих колгоспів були вкрай слабе керівництво, погана організація праці, незадовільна робота МТС, невиконання комплексу агрозаходів, низька культура землеробства⁶³. Проведені протягом 1952 р. заходи не дали результатів, бо в 1953 р. Сумський обком партії визначив вже 123 відстаючі колгоспи. Після вересневого пленуму ЦК до них було направлено 83 чоловіки новими головами колгоспів, головним чином спеціалістів сільського господарства з вищою та середньою освітою.

Низька якість агротехніки не дозволяла швидко збирати врожай. У свою чергу, скошення, снопування, скиртування, перевезення на токи значно збільшували час польових робіт. До того ж втрати зерна озимої пшениці “Українка” при комбайновому збиранні навіть у дощовий рік становили на 15 день збирання 1,92 ц з га, або 10%, а на 35-ий аж 5,15 ц, або 28%⁶⁴. Посушливого літа втрати зерна значно зростали. Основна маса втрат зерна припадала на незрізані та загублені колоски, які потім підбирались кінними граблями. Недоліки в роботі комбайнів розтягували час збирання врожаю, викликали вимоги колгоспів зменшити площу комбайнового збирання. “Особливо це бажання було поширене у лісостепових та поліських районах, де порівняно з південними областями вища щільність худоби, більша потреба в грубих кормах та менша землезабезпеченість”. Колгоспники в таких районах вважали, що можуть зібрати хліб на значній території без комбайнів

не тільки тому, що за їхню роботу треба було платити державі високу натуроплату, а й через те, що самі могли зібрати врожай швидше, без втрат, зберігши при цьому солому і половину, необхідні для господарських потреб.

Станом на 1 січня 1954 р. колгоспи УРСР виконали державний план заготівель хліба з врожаю 1953 р. на 101,6%. Додатково їх змусили здати понад план 6 962 тис. пудів. За виконанні роботи МТС вручили колгоспам рахунки на 341 235 тис. пудів, що перевищувало державний план по натуроплаті на 66 235 тис. пудів.

Засипані фуражні фонди у цілому по республіці становили всього лише 28,4% необхідного обсягу, а в Сумській області – 8%, Чернігівській – 11,8%, Полтавській – 15,5%. Через це багато колгоспів республіки, виконавши план обов'язкових поставок зерна і повернення позик, не мали можливості повністю здати хліб по вручених рахунках МТС, а подальша здача зерна за цими рахунками тягнула за собою зменшення і до того обмежених фуражних фондів⁶⁵. Варто зазначити, що натуроплата робіт МТС поряд з обов'язковими поставками до державних фондів була головним інструментом вилучення зерна з колгоспів. Так, у структурі використання врожаїв у колгоспах Чернігівської та Сумської областей, натуроплата робіт МТС становила близько 65%, обов'язкові поставки – близько 32%, повернення позик – до 1%. Решта припадала на збори, натуральні утримання за автомобільну доставку з глибинних пунктів тощо⁶⁶. Разом з тим зазначимо, що колгоспи весь час намагаються протидіяти монополії МТС, через яку страждала якість польових робіт. Це протистояння навіть знаходило своє відображення на сторінках районної преси, де неодноразово заявлялось, що “МТС погано обслуговують колгоспи і не виконують договорів, укладених з ними”, а також наголошувалось на необхідності “встановлювати розмір оплати робіт залежно від урожаїв та строків виконання робіт”⁶⁷.

Врожай зернових культур 1953 р. в Україні був значно нижчим, ніж у попередньому році, тому більшість колгоспів видавала зерна по трудовнях на 40-45 % менше, ніж в 1952 р. Той рік по хлібозаготівлях був одним з найвдаліших у досліджуваний період. Тоді було заготовлено 580,4 млн. пудів зерна, що становило 106,5 % до плану. Лише у 1948 р. було зібрано таку саму кількість зерна, але тоді був дещо нижчий план і, відповідно, показник його виконання становив 107,1%⁶⁸.

Аналіз результатів хлібозаготівельних кампаній з 1943 по 1953 рр. показує, що передвоєнні обсяги збору хліба в Україні за всіма джерелами надходжень, тобто від колгоспів, колгоспних та одноосібних селян, були досягнуті у 1948 р. Найвищі показники у досліджуваний час припадають на кінець п'ятирічки – 1950 р. Так, у Сумській області було зібрано 25,2 млн. пудів, у Чернігівській – 20 млн. пудів⁶⁹.

У наступні роки почалося зниження результатів хлібозаготівель, і на 1953 р. хліба було зібрано менше, ніж в 1940 р. – 12 мл. пудів у Чернігівській та 17,2 млн. пудів у Сумській. Це свідчило про гостру кризу сільського господарства.

Аналогічні коливання спостерігаємо і у показниках врожайності зернових культур, хоча тут вони дещо різняться між областями Північного Лівобережжя. Можна відзначити загальну тенденцію зростання врожайності до 1950 р. і поступове спадання до 1953 р., показники якого були навіть нижчими за дані 1940 р. 1950 р. по врожайності. Особливо не вирізнявся і навіть поступався 1940 р. по Сумській області, але був дещо вищим у Чернігівській. На 1953 р. врожайність зернових у північних областях становила 11-13 ц з га⁷⁰.

Між тим, плани заготівель зерна у зазначений період постійно збільшувалися, що було виявом політики держави здійснювати відбудовчу кампанію коштом села. Як уже згадувалось, принципи організації та проведення хлібозаготівель не передбачали можливості кореляції планів при врахуванні цілком об'єктивних факторів, що впливали на врожайність сільгосппродукції. Варто відзначити у досліджуваному періоді 1944 р., коли мало місце значне збільшення здачі зерна державі. Того року план було виконано на 116%, чого не вдалося досягти навіть у 1950 р. – 100,8%, хоча тоді і мали найвищий показник за всі роки першої повоєнної п'ятирічки, а отже, показового як з економічної, так і політичної точок зору.

Якщо у 1944 р. було здано з 1 га 205 кг зерна, то у 1945 р. уже 217 кг, але при цьому збільшений на третину план було виконано лише на 91%. Планові завдання хлібоздачі постійно піднімалися. Довоєнні площі посівів було відновлено на 1948 р. На кінець п'ятирічки здача з 1 га посіву становила 343 кг проти 271 у 1948 р., тобто різниця становила 72 кг⁷¹.

Подібні тенденції спостерігаємо і в заготівлях м'яса. Починаючи від 1944 р. відбувалось невинне зростання планових завдань. Повністю виконано план було лише у 1944 р. (на 108,1%) та 1949 р. (на 101%). В інші роки виконання плану коливалось у межах 81,4 – 90,9%. Левову частку в структурі джерел надходжень м'яса склали селянські господарства. У 1944 р. частка колгоспів у цьому виді поставок становила лише 6,7%. За п'ять років вона хоч і зросла, але на 1950 р. сягала тільки 41,2%. Отже, селянські господарства в цьому відношенні не лише відігравали роль підсобних для людей, а й були головними постачальниками для держави. Особливо важкими для розвитку були 1946–47 рр. та 1948 р., зважаючи на постголодний час і необхідність поруч із м'ясопоставкою знову комплектувати значно збіднілі колгоспні ферми. У 1950 р. потреба виконання планів завершального року п'ятирічки практично вимітала худобу з селянських хлівів⁷².

Загалом контракція була одним із масових заходів, що активно реалізовувався владою відразу після визволення і до завершення першої повоєнної п'ятирічки. Вона передбачала вилучення продуктивної худоби з індивідуального сектора для комплектування колгоспних тваринницьких дільниць.

Чернігівщина була однією з областей, що найбільше постраждали від війни. Але плани для неї ні в чому не поступались іншим регіонам. Так, на сесії Тупичівської райради у Чернігівській області було прямо заявлено, що «...контракція і зняття молодняка в колгоспників є основним джерелом поповнення колгоспних ферм»⁷³. Внаслідок подібних заходів кількість великої рогатої худоби на фермах району досягла 2 799 голів, або 70,6% довоєнного рівня, свиней – 558, або 19%, овець – 289, голів, або 55%⁷⁴.

Згідно з довідками про стан сільського господарства в районах, визволених від німців, до окупації всі господарства Сумської та Чернігівської областей мали по 3 тваринницькі ферми, а більшість колгоспів і птахоферму. За час німецької окупації всі тваринницькі ферми були ліквідовані. В одній з довідок про стан сільського господарства зазначалось, що «у колгоспників Сумської області є 40 тис. молодняка, з якого 80% “вповне” можна законтрактувати для відновлення тваринницьких ферм колгоспів»⁷⁵. У колгоспах Чернігівської області також майже не залишилося продуктивного тваринництва. Поголів'я робочих коней і волів становило лише третину довоєнного. В області залишилась невелика кількість свиней і овець. Порівняно кращій стан був з великою рогатою худобою – на кожних 100 дворів колгоспників припадало приблизно 60 корів⁷⁶. Зведені дані про виконання планів примусової контракції молодняка вже на 15.11.1943 р. свідчать про значне зменшення поголів'я худоби в селянських господарствах⁷⁷.

До кінця 1943 р. ряд планових показників було змінено. До 60 тис. голів зменшився план у Чернігівській області по контракції телят та до 10, 5 тис. ягнят. Зменшення по групі великої рогатої худоби дало змогу виконати план на 106,7%. І вона була єдиною, по якій план було виконано. По ягнятах план виконали наполовину – 44,8%, по поросятах ще менше – 24%⁷⁸. У Сумській області жоден із планових показників не був досягнутий. На 85,7% було виконано план по телятах, на 13% – по поросятах, на 19% – по ягнятах⁷⁹. Але фактичні показники виконання (тобто наявності худоби на фермах), особливо по молодняку великої рогатої худоби, суттєво відрізнялися від показників, поданих у звіті, оскільки, наприклад, у Чернігівській області на ферми було поставлено лише 1 324 голови⁸⁰. Взагалі по УРСР у порядку контракції на тваринницькі ферми було «передано» 2 млн. голів продуктивної худоби⁸¹.

Але навіть такі радикальні заходи мало змінили ситуацію в колгоспному тваринництві. Щорічні звіти про стан сільського господарства рясніють вказівками

про 100% відновлення кількості тваринницьких ферм у колгоспах⁸². Що ж до реального стану, то, наприклад, у Ріпкинському районі Чернігівської області із 49 колгоспів 27 мали дрібні молочнотоварні ферми з поголів'ям від 1 до 5 корів, бо більше у селян забирати не було чого⁸³. Як наслідок, на початок 1946 р. 43% колгоспників не мали корів, а 20% взагалі ніякої худоби⁸⁴.

Не могла кардинально поліпшити ситуацію у колгоспному тваринництві і передача колгоспам України продуктивної худоби з інших республік Радянського Союзу. Відповідно до постанови РНК СРСР від 3 квітня 1944 р. №353 колгоспам УРСР було повернуто таку кількість евакуйованої худоби: великої рогатої – 30 150, овець та кіз – 37 196, коней – 4 656⁸⁵. Протягом 1944 – 1947 рр. колгоспи Чернігівщини отримали 7,8 тис. голів великої рогатої худоби і 28 тис. овець⁸⁶. Для Сумської області з Саратовської області РСФСР було надіслано 1 тис. голів свиней та 2 тис. овець з Ульяновської області⁸⁷. Щоб зрозуміти, який це мізер, досить порівняти ці числа з кількістю вивезеної з України до Німеччини худоби: велика рогата – 7,8 млн., коні – 3,3 млн., свині – 9,3 млн., вівці – 7,3 млн⁸⁸.

Та й зібраний з великими труднощами худобі колгоспи не могли дати ради. Про жахливе безладдя у колгоспному тваринництві писав у листі до сина в армію житель с.Курінь Бахмацького району В.Ф.Лиман⁸⁹. Різкої критики зазнало керівництво Щорського району Чернігівської області, де в ряді колгоспів формально підійшли до розміщення тваринницьких ферм без урахування наявності приміщень, забезпеченості водою, що в кінцевому результаті призвело до втрати частини зібраної худоби⁹⁰.

Через хронічну нестачу маточного поголів'я у самих колгоспників не були виконані плани контрактації 1944 та 1945 рр. – відповідно 50 та 60 тис.⁹¹ У 1945 р. 420 колгоспів Чернігівщини не мали свиноферм, а державний план розвитку тваринництва було виконано тільки на 33%⁹². Наступний 1946 р. з огляду на посуху, хлібозаготівлі та голод також негативно позначився на розвитку тваринництва. “У багатьох колгоспах у 1946 р. сталось значне падіння худоби, вимушене різання внаслідок поганого догляду, годування, знеосібки в утримуванні худоби”⁹³. Так, лише за чотири місяці в колгоспах Чернігівського району загинуло 123 коней, 153 голови великої рогатої худоби, 59 свиней, 130 овець⁹⁴. Прокуратурою району був порушений ряд кримінальних справ за фактами дорізання худоби через відсутність кормів⁹⁵.

Для поповнення тваринницьких ферм колгоспів Чернігівщини поголів'ям великої рогатої худоби у 1947 р. було законтраковано 57 958 голів телят проти плану 80 тис. При цьому колгоспи ряду районів, зважаючи на відсутність поголів'я у селян, теж не мали тваринницьких ферм. Так, у Добрянському районі ферм не було у 8 колгоспах, Ріпкинському – у 12, Новобасанському – у 3-ох. Також на той час в області було 57 413 безкорівних селянських дворів, з них 39 735 взагалі без будь-якої худоби⁹⁶.

Варто зазначити, що загальне поголів'я великої рогатої худоби за 1947 р. скоротилось на 23773 голови, з них на 18344 - за рахунок здачі в м'ясопоставку, вимушеного забою - на 7866 та падіння - на 3313 голів. Поганий догляд за контрактованою худобою зазнавав справедливої критики в місцевій пресі⁹⁷. У багатьох колгоспах законтракований молодняк навіть у 1949 р. часто залишався в селянських хлівах. Голови колгоспів пояснювали це нестачею приміщень для утримання худоби⁹⁸.

Навіть на кінець п'ятирічки виконання плану розвитку тваринництва по районах Чернігівської області ледь сягало 70%. Наприклад, по Ріпкинському – 70,8%, Городнянському – 67%, М.-Коцюбинському – 57,7%, Грем'яцькому – 70,9%⁹⁹.

На жовтневому пленумі ЦК КП(б)У 1953 р. наголошувалось на недостатній матеріальній зацікавленості селян у розвитку тваринництва. Більшість колгоспів значну частину продукції здавала державі в рахунок обов'язкових поставок. Поряд з тим заготівельні ціни на продукти тваринництва були низькими і не створювали

необхідної зацікавленості серед індивідуальних виробників. У доповіді секретар ЦК О.Кириченко відзначив, що “рівень виробництва сільськогосподарських продуктів ще не задовольняє вповні зростаючих потреб населення у продуктах харчування, а легку і харчову промисловості у сировині. У країні створилась явна невідповідність між темпами зростання великої соціалістичної індустрії, міського населення, матеріального стану трудящих, з одного боку, і сучасного рівня сільськогосподарського виробництва”¹⁰⁰. Темпи розвитку сільського господарства значно відставали від темпів розвитку промисловості. Якщо з 1940 по 1953 рр. продукція промисловості зростає у 2,3 рази, то валова продукція сільського господарства за цей час зростає лише на 10%. Відставання у тваринництві взагалі набуло затяжного характеру. Великим недоліком у розвитку сільського господарства було серйозне відставання у виробництві картоплі та овочів. Пленум постановив змінити структуру посівних площ для якіснішого їх використання, покращити агротехніку виробництва, покінчити з практикою ущемлення інтересів колгоспників щодо індивідуальних господарств та худоби, яка перебувала в особистій власності як “важливої умови підвищенні матеріального добробуту селянства і збільшення заготівель продуктів”¹⁰¹.

Аналіз соціально-економічних процесів, що відбувалися в українському селі Північного Лівобережжя у повоєнний час, дає підставу стверджувати, що влада спрямувала максимум зусиль для відновлення тотального економічного контролю над сільськогосподарським виробництвом. Комплекс державних заходів торкався як виробничих структур – колгоспів, так і індивідуального господарювання на присадибних ділянках. Одним із головних завдань відбудови колгоспів було якнайшвидше відновлення довоєнних посівних площ. Така настанова була важливою не тільки з точки зору збільшення продукції рільництва, а й через особливості радянського податкового законодавства. Обсяг податкових нарахувань прямо залежав від кількості землі, що перебувала в обробітку колгоспів. Система натурального оподаткування, що базувалась на твердих погектарних ставках, не стимулювала колгоспи до розширення посівних площ. Факти свідчать про значне завищення погектарних ставок, бо їх розрахунок проводився, виходячи з теоретичних, а не реальних показників врожайності. Крім того, з присадибних ділянок колгоспникам до виконання пред’являлись нарахування, вищі від колгоспних на 10%, а для одноосібників вищі на 30%. Ця система значно погіршувала економічне становище як колгоспів, так й індивідуальних господарств, заважала зростанню їхньої продуктивності. Вона була вкрай не вигідною для сільськогосподарських виробників, бо зовсім не враховувала об’єктивних коливань врожайності через погодні умови, якість насінневого матеріалу, різноманітні агрономічні чинники.

Важливу роль у системі вилучення сільськогосподарської продукції у колгоспів відігравали державні МТС. Натуроплата робіт МТС була однією із головних статей видатків колгоспів і підірвала їхнє економічне становище.

Не кращою була ситуація і з іншим напрямком сільськогосподарського виробництва – тваринництвом. Зруйновані під час війни тваринницькі ділянки колгоспів відновлювались спочатку виключно за рахунок індивідуальних селянських господарств. Вилучення молодняка худоби та птиці у селян, контракція були головним джерелом поповнення колгоспних ферм. Відповідно селяни були позбавлені можливості підвищувати продуктивність власних господарств.

Існуючий порядок натурального оподаткування особистих господарств колгоспників так само враховував теоретичні доходи від кожної посіяної на ділянці культури, від кожного виду худоби та інших напрямків господарювання і тим самим суттєво затримував його розвиток. Надвисокі ставки податку призвели поряд зі зменшенням поголів’я худоби в особистому користуванні колгоспників і посівів ряду культур до значного ненадходження податків до бюджету і виникнення великих сум недоїмок.

Можна стверджувати про незацікавленість колгоспів і селян у розвитку різних галузей с/г виробництва та збільшенні їхньої прибутковості. Їх відставання пояснюється насамперед відсутністю матеріального стимулювання з боку держави. Політика цін і примусових заготівель с/г продукції була головним засобом викачування коштів із села. Постійне зростання цін на промислові товари та штучна стабільність занижених державою цін на сільськогосподарську продукцію негативно впливали на матеріальний стан і колгоспів, і селянських господарств. У цих умовах прогрес у розвитку як перших, так і других був практично відсутній, а тотальна заготівельна кампанія та складні кліматичні умови у 1946 р. прирекли українське селянство на новий голод.

Відсутність ринкових механізмів регулювання ціни та обсягів вироблення продукції зводили нанівець прагнення селян до заможного життя. Крім того, майже повна натуралізація відносин селян з колгоспами та державою додатково стояла на заваді добробуту селян.

Джерела та література:

1. Історія селянства Української РСР: У 2-х т.— К., 1967; Розвиток народного господарства Української РСР. 1917 – 1967: у 2-х т.— К., 1967; Советское крестьянство: Краткий очерк истории.— М.,1973; Советская деревня в первые послевоенные годы.— М., 1978; Історія Української РСР: у 8-ми т., 10 Кн.— Т.8.— Кн.1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 1950-ті роки).— Київ, 1979.
2. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10 Кн.— Т.8.— Кн.1— К., 1979, Історія міст і сіл УРСР: Чернігівська область.— К.,1972.— С. 75; Історія міст і сіл УРСР: Сумська область.— К.,1973.— С. 76.
3. Советское крестьянство: Краткий очерк истории 1917-1969. — М., 1970. — С.341.
4. Юрчук В. Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства в 1945 – 1950 рр. — К.,1965. — С.105.
5. Марьяхин Г. Платежи кооперативных организаций и колхозов в госбюджет. — М.,1960; Його ж. Очерки истории налогов с населения в СССР. — М.,1964.
6. Історія України: нове бачення: у 2-х т.— К., 1996— Т.2.; В.К.Баран, В.М.Даниленко. Україна в умовах системної кризи (1946 -1980-і рр.) — К., 1999.
7. Історія України: нове бачення...— С.332.
8. Голод в Україні 1946 – 1947: Документи і матеріали. — Київ – Нью-Йорк, 1996, Голод 1946 – 1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали.— Київ – Нью-Йорк, 1998, Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Злочини проти народу.— 2-е вид., допов.— Київ – Нью-Йорк, 2000.
9. Веселова О. Україна під ідеологічним пресингом сталінщини (1945 – 1953) // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Київ-Луцьк,1993. — С.295.
10. Постановление ЦК ВКП(б) и Совнаркома СССР от 7 апреля 1940 г. “Изменения в политике заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов” // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.— В 5 Т.— М.,1968.— Т.2.— С.745.
11. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО).— Ф.Р-76.— Оп.2. — Спр.4. — Арк.9.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України).— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.663.— Арк. 107.
13. Державний архів Сумської області (далі ДАСО).— Ф.Р-2196.— Оп.2. — Спр.2. — Арк.31.
14. Колгоспна праця.—1944.— 8 вересня.— № 17.
15. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.42.— Арк. 6
16. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.747.— Арк. 6.
17. Там само.— Арк. 2.
18. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.663.— Арк. 107.
19. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1333.— Арк. 248.
20. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.2253.— Арк. 3.
21. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.663.— Арк. 107.
22. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.1342.— Арк. 17.
23. ДАСО. — Ф.Р-2196. — Оп.6. — Спр.12. — Арк.11.
24. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1332.— Арк. 47.
25. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1338.— Арк. 42.
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України).— Ф.Р-2.— Оп.7.— Спр.1353.— Арк. 42.
27. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.1338.— Арк. 89.
28. История колхозного права. Сборник законодательных материалов СССР и РСФСР 1917-

- 1958г.г. — В 2 т. — М.,1958. — Т.2. — С.262.
29. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.1510.— Арк. 2.
 30. Там само.—С.278.
 31. Советское крестьянство: Краткий очерк истории 1917-1969. — М., 1970. — С.341.
 32. Кожукало І.П. 1946 — 1947: Невідомий голод // Маршрутами історії.— К.,1990.— С.260.
 33. Історія Української РСР. — У 8 — Т. — 10 Кн. — Т.8. — Кн.1. — К.,1979. — С.55.
 34. Король В. Історія України. — К.,1995. — С.181.
 35. Юрчук В. Боротьба Компартії України... — С.99.
 36. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.2206.— Арк. 21.
 37. ДАЧО. — Ф.Р-526. — Оп.6. — Спр.106. — Арк.86.
 38. Там само. — С.96.
 39. Запис інтерв'ю із Євдокією Пилипівною Сапон, мешканкою с.Сапонова Гута Остерського району Чернігівської області 16 березня 1999 р.
 40. Зима В.Ф. «Второе раскулачивание» (Аграрная политика конца 40-х — начала 50-х годов) // Отечественная история. — 1994. — №3. — С.122.
 41. ДАЧО. — Ф.Р-526. — Оп.6. — Спр.104. — Арк.12.
 42. Там само.
 43. ДАЧО. — Ф.Р-2634. — Оп.7. — Спр.14. — Арк.37.
 44. Запис інтерв'ю з Валентиною Іванівною Індучною, жителькою с. Дібрівного Городнянського району Чернігівської області 8 липня 1999 р.
 45. ДАЧО. — Ф.Р-5036. — Оп.4. — Спр.61. — Арк.47.
 46. Мемуари Никиты Сергеевича Хрущёва // Вопросы истории. — 1991. — №11. — С.37.
 47. Правда Прилуччини.— 1946.— №103.— 25 серпня, №122.— 9 жовтня.
 48. ДАСО. — Ф.Р-2196. — Оп.2. — Спр.21. — Арк.59.
 49. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.3535.— Арк. 18.
 50. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.3524.— Арк. 196.
 51. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.2277.— Арк. 7.
 52. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.352.— Арк. 87.
 53. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.3524.— Арк. 195.
 54. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5085.— Арк. 91.
 55. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.4776.— Арк. 71.
 56. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.5701.— Арк. 84.
 57. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 24.— Спр.352.— Арк. 114 - 115.
 58. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.836.— Арк. 17 - 33.
 59. Там само.— Арк. 195.
 60. Там само.— Арк. 242.
 61. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.1681.— Арк. 20.
 62. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.2036.— Арк. 127.
 63. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.2040.— Арк. 31.
 64. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.1312.— Арк. 8.
 65. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.3566.— Арк. 1.
 66. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.3850.— Арк. 60.
 67. Радянська Коропщина.— 1947.— 13 квітня.— №32 (286), Радянська Коропщина.— 1947.— 29 травня.— №45 (299).
 68. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.2778.— Арк. 225.
 69. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.2779.— Арк. 92.
 70. Там само.— Арк. 56.
 71. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.2036.— Арк. 130 - 133.
 72. Там само.— Арк. 134.
 73. ДАЧО.- Ф.Р-84.-Оп.8.-Спр.15.-Арк.2.
 74. Там само.
 75. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.42.— Арк. 4.
 76. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.747.— Арк. 3.
 77. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.660.— Арк. 210.
 78. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.253.— Арк. 1.
 79. Там само.— Арк. 1.
 80. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.669.— Арк. 131.
 81. Юрчук В.Боротьба Компартії України...— С.105.
 82. ДАЧО. — Ф.Р-84.— Оп.8.— Спр.15. — Арк.2.
 83. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. Т.2. — К.: Політвидав України, 1977. — С.286.
 84. Кожукало І.П. 1946 — 1947: Невідомий голод // Маршрутами історії.— К.,1990.— С.262.
 85. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.253.— Арк. 7.
 86. Історія міст і сіл УРСР (Чернігівська область)... — С.75.
 87. ЦДАВО України.— Ф.Р-2.— Оп.7.— Спр.730.— Арк. 94.

88. Українська радянська енциклопедія. — Т.17.— К.,1965.-С.331.
89. ДАЧО. — Ф.Р-69. — Оп.15. — Спр.2. — Арк.72.
90. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.846.— Арк. 5.
91. ЦДАВОУ.— Ф.Р-337.— Оп. 21.— Спр.93.— Арк. 1.
92. ДАЧО. — Ф.Р-800. — Оп.2. — Спр.2. — Арк.18.
93. ДАЧО. — Ф.Р-84. — Оп.8. — Спр.15. — Арк.2.
94. ДАЧО. — Ф.Р-69. — Оп.15. — Спр.13. — Арк.25.
95. Там само. — Арк. 27.
96. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4788.— Арк. 146.
97. Шлях колгоспника.— 1946.— 17 квітня.— № 28 (158), Жизнь колхозника.— 1948.— 16 травня.— № 40 (425).
98. Соціалістичний шлях.— 1949.— 11 серпня.— № 64 (561).
99. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.821.— Арк. 247.
100. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.1.— Спр.1162.— Арк. 3.
101. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.1.— Спр.1166.— Арк. 16.
-

Наталія Мельничук

●

РОЗГОРТАННЯ «ПЕРШОЗЛОЧИНУ» ЯК АРХЕТИПУ У ФІЛОСОФУВАННІ М.ГОГОЛЯ

Резюме: У статті піднімається проблематика змістового наповнення категорій злочин та покарання на тлі розгортання «першозлочину» як архетипу у філософуванні М.Гоголя.

Ключові слова: архетип, злочин, покарання, категорія, М.Гоголь, природне право.

При порівнянні сучасних досліджень, в яких «злочин» та «покарання» розглядаються у кримінально-правовій парадигмальній площині, з тими, де вони вивчаються в параметрах інших наук, незрозумілим залишається – чи існують певні «пересікання», точки дотику, спільні «вузли» тощо. Адже у той час, як представники різних галузей права, звертаючись до термінів «злочин» та «покарання», оперують ними, як такими, що позначають відповідні ключові поняття кримінального права, зміст котрих розкривається у Кримінальному кодексі, то у просторі поза межами позитивного права поняття «злочин» та «покарання» переважно фігурують як такі, що не «прив'язані» ані до Кримінального кодексу, ані до теоретичних визначень, сформульованих у координатах вчення про злочин як розділу науки кримінального права. В такий спосіб «злочин» та «покарання» перебувають водночас у полі зацікавлення не лише кримінального права, а й філософії, соціології, культурології, політології, етики, психології, етнології, науки церковного права, літературознавства тощо.

На цьому тлі особливою актуальності набуває дослідження архетипів як образів колективного несвідомого, котрі здатні об'єктивуватися не лише у міфах та священних писаннях, а й у літературних творах.

У науковій літературі архетипи були, головним чином, предметом розгляду психологів, філософів, етнологів, культурологів, істориків, політологів. Зокрема, К.Юнг досліджував архетипи в контексті суспільного несвідомого; М.Еліаде вивчав небесні архетипи територій, храмів, міст, «світської» діяльності, ритуалів; С. Кримський розглядав символіко-тематичний ряд архетипів «земля-небо», «дім-поле-храм» й виявляв спорідненість національних архетипів та універсалій світової культури. В контексті символічної культурології права архетипної площини торкався В. Бачинін. Досліджувалися також архетипи життєустрою (В.Довбня, В.Шевченко), соціального життя і політики (О.Донченко, Ю.Романенко), в тому

числі й на тлі взаємозв'язаності просторово-часових характеристик буття і культурної політики держави (В.Малімон) тощо. Однак ще не досліджувалося розгортання «першозлочину» як архетипу у філософуванні письменників, зокрема й М. Гоголя. Отож, піднімаючи проблематику розгортання «першозлочину» як архетипу в культурологічному просторі, маємо на меті виявити особливості об'єктивації вказаного архетипу у творчості М.Гоголя.

Зважаючи на специфіку предмета дослідження, в методологічному розумінні вдаємося до герменевтики, маючи насамперед на увазі онтологічне завдання останньої, що полягає в поясненні відношення між текстом та інтерпретатором, минулим і теперішнім, теперішнім і майбутнім.

Апелюючи до герменевтичних джерел, передусім звернемося до творів св. Августина – філософа, котрий справив чи не найбільший вплив на формування парадигми трактування «першозлочину» у культурологічному просторі. На думку св. Августина, зловживання свободою волі призвело Адама до непослуху, а оскільки в момент падіння Адама «всі були у ньому одному» (тобто люди ще не мали окремого буття, а тамувались у природі сім'я, від якого їм належало піти), то зіссуття цієї природи позначилося на властивостях кожної окремої людини. У зв'язку з цим нахил до зловживання свободою волі охопив усіх нащадків Адама, що й зумовило появу злочинів, безпосередньою причиною яких ставали жадоба помсти, намір мати надмірну користь, бажання заподіяти шкоду іншому тощо [1, с. 570; 2, с. 29 - 31, 41 - 42].

Августинові міркування схиляють до потрактування вчинку Адама як першозлочину – у тому розумінні, що цей вчинок, ставши порушенням Божої заборони, дав початок людським злочинам. Оскільки Адам виступає як втілення спільної людської природи, то його вчинок постає як небезпечний (за родовим каналом) для усіх людей, причому не лише через те, що заклав у людську природу нахил до зловживання свободою волі, а й у зв'язку з тим, що призвів до появи смерті та інших злочинів. Отже, якщо про вчинок Адама йдеться як про першозлочин, то з огляду на те, що цей вчинок, як уже зазначалося вище, виявився небезпечним для людей, можна стверджувати, що й у структурі першозлочину міститься така компонента, як суспільна небезпечність у розумінні небезпечності для спільноти людей.

Звернемо увагу й на те, у який спосіб св.Августин трактує злочин Каїна. Адже, на перший погляд, скоєне Каїном вбивство не становить жодної загрози для інших. Однак Августин підходить до проблеми з іншою міркою, акцентуючи, зокрема, на тому, що «град земний» потрапив у тенета диявола і уподібнився розбійницькій зграї саме через те, що був заснований братовбивцею Каїном [1, с. 55 – 56, 150]. Очевидним є те, що йдеться про наступний перебіг ситуації: Каїн вбиває свого брата Авеля. Цей вчинок переміщує Каїна в розряд злочинців. Каїн закладає «град земний». Оскільки «град земний» закладено Каїном-злочинцем, то цей «град» (в іпостасі держави) перетворюється в осередок диявола, уподібнюється розбійницькій зграї, внаслідок чого стає небезпечним як для кожної окремої людини, так і загалом для людства. Звідси злочин Каїна також виступає як першозлочин, з тією лише різницею, що задає початок злочину у параметрах світської влади. Оскільки ж цей злочин тамує ознаку суспільної небезпечності (щоправда, уже з іншим, вищенаведеним підтекстом), то й першозлочин знову ж постає таким, що містить у своїй структурі компоненту суспільної небезпечності. Отже, за родовим каналом, першозлочин насамперед постає як такий, що тамує у своїй сутності безпеку для роду (а відтак і людського роду), а за соціальним каналом – як такий, що тамує безпеку для соціуму. Зауважимо, що і в першому, і в другому випадках домінуючою виступає така компонента, як «суспільна небезпечність», котра в залежності від того, в якій площині розгортається, здатна набувати у своєму підтексті різних значенневих відтінків. Саме цей аспект і стане предметом нашого зацікавлення при розгляді твору М.Гоголя «Страшна помста».

Нагадаємо, що у творі йдеться про братовбивство: козак Петро на ґрунті

зздрості вбиває свого побратима Івана. У цій ситуації вбачаємо розгортання вищезгаданого архетипу. Вчинок Петра асоціюється із першозлочиним не лише через те, що йдеться про братовбивство, а й у зв'язку з тим, що цей переступ породив низку родових нещастя та інших злочинів. Отож простежимо, яким чином така архетипна компонента, як «суспільна небезпечність», розгортається у творі М.Гоголя.

Очевидним є те, що скоєний Петром злочин виявився небезпечним не лише для його роду. Адже попри те, що жоден з нащадків Петра не мав на землі щастя (та й зрештою рід загалом вимер), цей злочин став ще й первинним чинником загибелі чималої кількості безневинних людей. Однак у соціальних параметрах домінантою виступає навіть не смерть цих людей (від руки останнього з нащадків братовбивці, себто «чарівника»), а той кульмінаційний момент, коли «чарівник» стає зрадником батьківщини. Адже хотіли його стратити «не за чародійство і не за богопротивні вчинки», а «за потайну зраду, за змови з ворогами православної руської землі продати католикам український народ і попалити християнські церкви...» [3, с.87]. Властиво, загибель дочки (яка йому допомогла втекти з ув'язнення) та найдорожчих для неї людей показала, що той, хто пожаліє зрадника, сам постраждає від його руки.

Таким чином, у «Страшній помсті» розгортання першозлочину, як архетипу, відбувається зі збереженням такої його домінуючої компоненти, як суспільна небезпечність. Однак розгортання самої компоненти має суттєву особливість, котра полягає у тому, що злочин, як явище, тамуючи у собі архетипну ознаку суспільної небезпечності, постає таким, що становить небезпеку не тільки для роду чи певної спільноти людей, а для української нації. Тобто логічний акцент при трактуванні суспільної небезпечності зміщується в національно-державницьку площину та набуває патріотичного звучання.

У цьому контексті звернемо увагу й на трактування письменником такого поняття, як «покарання». Нагадаємо, попри те, що батько Катерини (себто «чарівник») відбуває покарання за власні злочини (щоправда, й вони, по суті, є наслідком злочину його пращура Петра), на ньому як на останньому в роду (згідно з накладеним прокляттям) сконцентровується й уся сила покарання, яка належала самому Петру. Тому не дивно, що це покарання перегукується з тим покаранням, якого зазнав прототип Петра – Каїн.

У цьому моменті вбачається логічне продовження М.Гоголем напряду, закладеного давньоруською житійною літературою. Маємо на увазі «Сказання про Бориса і Гліба», у якому йдеться про вбивство (за наказом князя Святополка) братів Бориса та Гліба. Формально покарання за цей злочин полягало у тому, що Ярослав, маючи на меті помститися за «невинно убієнних» братів Бориса та Гліба, пішов проти Святополка військовим походом і переміг Окаянного. Здавалось би, справедливість восторжествувала: Святополка покарано, тепер уже безповоротно він втратив політичну владу і воєнну міць - усе те, що складало сенс його життя. Однак, окрім цього історичного факту, існує ще один надзвичайно цікавий нюанс. Як відомо з літописних джерел, після своєї невдалої битви Святополк вирушив на захід у напрямку Берестя. Нагадаємо, що він не зазнавав жодних переслідувань («не бь ни гонящааго, ни женушааго в слъд его»), однак, незважаючи на це, як сказано у «Житії...», тікав усе далі й далі («Побьгньте! Осе женуть по нас! Побьгньте! Еще женуть! Ох мнь!») [4, с. 49].

У зв'язку з цим Михайло Грушевський висловлював міркування, що Святополка охопила манія переслідування [5, с. 86]. Скоріш за все, так і було. Втім, у житійній літературі той факт, що Святополк не міг собі знайти пристановища, було потрактовано однозначно, а саме: відповідно до очікувань, пов'язаних з християнським світовідчуттям, тобто Святополкова манія переслідування розцінювалась як покарання, аналогічне тому, що його зазнав Каїн, якому Господом Богом було присуджено стати на землі «мандрівником та заволокою» (Кн.Буття, 4:11,12).

Іншими словами, відбулося витлумачення події у контексті Божого права, відповідно до морально-психологічних установок тогочасної спільноти, яка вбачала у Святополкові втілення Каїна, а тому очікувала для нього аналогічної Божої кари. Закономірно, що за таких умов суть покарання у його літописному трактуванні зводилась не до Святополкової військової поразки, а до того, що цей князь, виконавши роль братовбивці («по истинь вѣторааго Каина»), в знак Господнього покарання не міг перебувати на одному місці («не можааше тѣрпѣти на единомѣ мѣстѣ»), тобто «гоним гнѣвѣм божіемѣ», став таким самим неприкаяним, як і Каїн [4, с. 49]. З тексту «Сказання» випливає, що після скоєння злочину Святополк запанікував, втратив вольовий контроль і, будучи не в мозі позбутися постійного відчуття страху, перетворився на «вічного втікача». Зауважимо, що слід Святополка загубився (як про те сказано у житійній літературі) десь у чужих краях, що, як нам здається, є втіленням властивої європейському Середньовіччю [6, с. 78] ідеї, що, якщо слід людини втрачається, то це означає, що вона, блукаючи по землі, натрапила на вхід у пекло, а відтак й опинилася там. В українській традиції *блукання* (які ми не ототожнюємо з міфологемою «подорожі» чи «пошуку долі») фігурують як такі, що їм надано статусу сусідства з нижнім світом, зокрема – пеклом. У вказаному полі знаковості пекло фігурує як таке, що знаходиться начебто і далеко, але водночас і поруч, у чому прочитується натяк на те, що пеклом може стати і внутрішній світ людини. Враховуючи ці світоглядні елементи, можна припустити, що зникнення Святополка в далеких чужих краях стало уособленням того, що він потрапив не лише у містичне, а й особистісне алегоричне пекло.

Розгортання архетипу у Гоголя відбувається в аналогічній площині. Зокрема, «чарівнику», який скоїв безліч злочинів, здається, що його переслідують, прагнуть убити. Намагаючись втекти, він втрачає орієнтацію на місцевості: «Дико закричав він і заплакав, мов несамовитий, погнав коня впрост до Києва. Йому уявлялося, що все з усіх боків бігло ловити його: дерева, обступивши темним лісом, неначе живі, киваючи чорними бородами і витягаючи довгі гілляччя, силкувалися задушити його; зорі, здавалося, бігли поперед його, показуючи всім на грішника; сама дорога, ввижалось, летіла по його слідах...», «Скочивши на коня, поїхав він просто на Канів, гадаючи звідтіль через Черкаси вирушити в путь просто до татар у Крим, сам не знаючи чоґо. Їде він уже день, їде й другий, а Канева все нема. Дорога та сама – пора б уже йому давно показатись, але Канева не видно. Здаля блиснули верхи церков, але це не Канів, а Шумськ. Здивувався чарівник, бачивши, що заїхав в зовсім іншу сторону. Погнав коня назад до Києва, і через день показалося місто; але не Київ, а Галич, місто, ще дальше від Києва, ніж Шумськ, і вже недалеко від угрів. Не знаючи, що робити, повернув він коня знову назад, та чує знову, що йде в протилежну сторону і все вперед... Весь здригнувся він, коли уже близько перед ним показалися Карпатські гори і високий Криван, що накрив своє тім'я, наче шапкою, сивою хмарою. А кінь нісся все далі і вже біг він по горах...» [3, с.102-104].

У той час, як Святополка Окаянного під час втечі переносили (у зв'язку з тим, що у нього відняло ноги) на ношах (що в символічній площині давнього світогляду символізує перехід у потойбічний світ), то «чарівник», скочивши на коня, утікає верхи. Очевидним є те, що в образній системі М.Гоголя кінь (у відповідності до змістової наповненості індо-європейської системи символів та давньоукраїнської символіки) виконує функцію ритуального перевізника в потойбічний світ. Причому в даному випадку мається на увазі «бісівська» частина потойбіччя, про що свідчить те, що кінь, замість того, аби, за вазівкою «чарівника», простувати додому, повернув до нього морду і так страшно зареготав, що у того на голові найжачилося волосся.

Водночас опис М.Гоголем внутрішнього стану «чарівника» вписується у європейську традицію осмислення покарання злочинця в контексті природного права. Нагадаємо, у давній Греції злочинець вважався свого роду божевільним, що втілював у собі внаслідковане від предків прокляття [7, с.104]. Сократ

стверджував, що злочинець не може знайти собі місця, оскільки зсередини його „пожирає” звір „багатоликий і багатоглавий” [8, с. 416]. Демокріт вважав, що людина сама себе карає, перебуваючи у стані страху і самоосуджень. Марк Туллій Цицерон щодо цього писав: «Власний гріх, власний страх кожного більш за все терзає, власний злочин кожного жене, ввергаючи у безумство, власні злі помисли і нечиста совість вселяють страх – ось вони, невідлучні від беззаконників фурії, націлені на те, аби вдень і вночі карати», [9, с. 52]. Саллюстій стверджував, що, оскільки мерзенна душа злочинця не може заспокоїтися ні вдень, ні вночі, то погляд його – блукаючий, а вираз обличчя – божевільний [10, с. 12]. Марк Аврелій Антоній був переконаний, що злочинець сам себе знищує [11, с. 51]. Ця традиція була властива й пізнішому філософуванню. Так, Спіноза вважав, що той, хто скоїв злочин, „згрішив не проти іншого, а проти себе” [12, с. 297], а Ламетрі стверджував, що той, хто катує людей, насамперед катує самого себе, оскільки злочин тягне за собою покарання, яке реалізується у внутрішніх муках злочинця [13, с. 220]. Вольтер був переконаний, що злочинець насамперед наносить шкоду не постраждалому, а собі. Кант казав, що порок сам себе карає, а те зло, яке людина завдає комусь, вона завдає сама собі: „Кривдиш іншого – кривдиш себе, крадеш у нього – обкрадаєш самого себе, б'єш його – сам себе б'єш; вбиваєш його – вбиваєш самого себе” [14, с. 257]. Гегель стверджував, що злочинець, наносячи шкоду „чужому для нього”, наносить шкоду безпосередньо собі й „знімає себе самого». Звернемо увагу й на гегеліянське „перевертання поняття” – термін, який означає, що, здійснюючи вбивство, індивід вбиває собі рівного, а отже, убиває не щось чуже, а самого себе [15, с. 313; 16, с. 351]. Принагідно можна назвати й твір Федора Достоєвського „Злочин і кара”, ідея якого полягає в тому, що страждання оселяється в душі злочинця у момент скоєння злочину, чи працю Артура Шопенгауера „Світ як воля і уявлення”, в якій йдеться про терези *malum culpae* („зла провини”) і *malum roepae* („зла покарання”), де «злочин» та «покарання» виступають як одне ціле, так само, як і страждання, що поцілює водночас і жертву, і її ката. Можна навести у приклад й шопенгаурівське «самопізнання індивідуальної волі» у розумінні прагнення людини втекти від себе під натиском породжених злими діяннями страждань [17, с. 370, 383].

Гоголівський «чарівник» так само зазнає фізичних та душевних мук: «Все уявлялося йому якось невиразно: в очах шумить, в голові гуде, ніби з похмілля, і все, що є перед очима, вкривається ніби павутиною», «Не міг би жоден чоловік в світі розповісти, що діялось в душі чарівника, а якби він заглянув і побачив, що там діється, то вже не досипав би він ночей і не засміявся б ні разу. Нема такого слова на світі, яким би можна було його назвати. Його палило, пекло, йому хотілося б увесь світ витоптати конем своїм...», «Йому уявлялось, ніби хтось дужий вліз у нього і ходив всередині його і бив молотами по серцю, по жилах...» [3, с.104]. Так само, як і Святополк Окаянний, «чарівник», який майже втратив глузд, опиняється десь на кордоні з чужими землями, що асоціюється з існуючим у європейській світоглядній традиції образом злочинця, якого батьківщина з огидою витурила за свої межі як такого, що осквернив рідну землю.

Отже, осмислення М.Гоголем «покарання» (в параметрах природного права) відбувається у європейській культурологічній площині в контексті українського народного світовідчуття та світосприймання й традицій, властивих життійній літературі Київської Русі. У свою чергу специфіка архетипного розгортання «першозлочину» полягає у тому, що при трактуванні «суспільної небезпечності» відбувається зміщення акценту в національно-державницьку площину. Таким чином, злочин (як об'єктивоване поняття) постає у М.Гоголя як явище, що, за своєю суттю, становить небезпеку для нації. На цьому тлі очевидним стає існування широкого простору до осмислення характеру розгортання й інших архетипів у творах М.Гоголя.

Джерела та література:

1. Блаженный Августин. О граде Божием. Книги XIV-XXII // Блаженный Августин. Творения. - К.: Алтейя, 1998. - Т.4. - 588 с.
2. Святый Августин. Сповідь / Пер. з латин. - К.: Основи, 1999.
3. Гоголь М. Страшна помста // Гоголь М. Вибрані твори. - К.: Рад.письменник, 1946. - С.71 - 108.
4. Сказання про Бориса і Гліба // Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму) / Упор. О.І.Білецький. - К.: Рад. Школа, 1949. - С.42-50.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. - Львів, 1905. - Т.2. - 633 с.
6. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. - М.: Искусство, 1972. - 318 с.
7. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли / Пер. с фр. /Общ. ред. Ф.Х. Кессиди, А.П. Юшкевича. - М.: Прогресс, 1988. - 224 с.
8. Платон. Горгий. // Соч.: В 3 т. - М., 1968. -Т.1. -С.257 - 365.
9. Цицерон Марк Туллий. В защиту Секста Росция Американа // Избр. соч./ Пер. с лат., сост. и ред. М.Гаспарова, С.Ошерова, В.Смирнова. - М.: Худож.лит., 1975. - С.35 - 76.
10. Саллюстий Гай Крисп. О заговоре Катилины // Саллюстий Гай Крисп. Сочинения /Пер. с лат.- М.: Наука, 1981. - С.5 - 39.
11. Антонин Марк Аврелий. Размышления /Пер. с лат./ Отв. ред. А.И. Доватур. - Л.: Наука, 1985. - 246 с.
12. Спиноза Б. Политический трактат // Бенедикт Спиноза. Избр. произв.: В 2 т. / Пер. с лат. - М. - Л.: Гос.изд.худ.лит.-ры, 1951. - С. 285 - 382.
13. Ламетри Ж.О. Человек-машина // Сочинения - М.: Мысль, 1976. - С.183-244.
14. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. 1797 // Соч.: В 6 т. - М.: Мысль, 1965. - Т.4. - Ч.2. - С.107 - 438.
15. Гегель Георг Вильгельм Фридрих. Основы философии права, або природне право і державознавство / Пер. з нім. - К.: Юніверс, 2000. - 336 с.
16. Гегель. Система нравственности // Политические произведения / Отв. ред. Керимов Д.А. - М.: Наука, 1978. - С.276 - 367.
17. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление / Афоризмы житейской мудрости / Пер. с нем. - М.: Эксмо; СПб. Мидгард, 2005. - С. 553-704.

Віталій Приговорський

ВЕДЕМО ПОШУК: “О. Д.” – ХТО Ж ВІН?

Досліджуючи мистецьку спадщину О.П.Довженка, зокрема ту, що припадає на період його роботи в харківській газеті “Вісті ВУЦВК”, автори книги “Довженко-художник” Інна Золотоверхова та Геннадій Коновалов звернули увагу на активне співробітництво видатного українського митця з редакцією атеїстичного журналу “Безвірник”, де, як і в інших виданнях, Олександр Петрович свої малюнки підписував псевдонімом Сашко [8, с.34-35].

Природно, антирелігійні малюнки в “Безвірнику” викликали неабияку зацікавленість.

Та, перегортаючи цей часопис за 1925 рік, не можна, як нам здається, обійти й статей, підписаних ініціалами “О.Д.” [2, с.4; 3, с.20; 4, с.4].

Уже перша з них “Віра гние від коріння” привертає увагу далеко не поодинокими фактами розчарування в релігії навіть слуг Божих. Серед таких автор згадує духовного рабина єврейського товариства м. Левкова В.Ш.Зисермана, диякона автокефальної церкви А.Конопницького (Базарський район) та каплана католицького костюлю Вл. Щоновіча.

Друга (“Не миттям – так катанням”) також являє собою змістовну глибоко викривальну оповідь.

Як і названа вище, ця не менш важлива стаття в “Безвірнику” відповідно проілюстрована.

Зловісні удави, заядлі прислужники світової буржуазії, щедро розсівшись на великому гіллястому дереві, поспішно наводять свої біноклі на молоду ще радянську індустрію з її першими самостійними кроками.

Під малюнком (без вказівки на авторство) карикатурист дає відповідь на подію, описану в розповіді: “Спізвився, “благочестивий старче”! Є далеко спритніші, що вже мозолі на очах понатирали, стежачи за розвитком Радянського господарства”.

У третій автор детально з'ясовує питання про походження Різдва, яке насправді не має нічого спільного з релігією.

Хто ж той, що підписувався літерами “О.Д.”?

Чи не міг під цими ініціалами виступати О.П.Довженко?

У “Словнику українських псевдонімів та криптонімів” (автор О.І.Дей) відповіді на це не знаходимо. Проти прізвища кіномитця значиться тільки один псевдонім – Сашко [6, с. 465].

“Словник...” подає, щоправда, розшифрування чотирьох однотипних криптонімів, позначуваних літерами “О.Д.” (ними користувались Осип Дакура, Олексій Дей, Олександр Дорошкевич, Дмитро Йосифович) [6, с.274]. Однак у переліку авторських публікацій, на які робляться там посилання, згаданих вище матеріалів, що їх оприлюднив “Безвірник”, не названо.

Не проливає належного світла й вивчення авторського активу журналу за той же 1925 рік. У часописі публікувались матеріали за підписами: Клавдія Гладченко, В.Ліванов, В.Рум'янець, Я.Бахмат, З.Хейфец, В.Товстоніс, М.Юрченко, І.Верін, П.А.Голяник, С.Хоменко, Олень Донченко, О.Довгаль.

Частина авторських виступів здебільшого з'являлася під псевдонімами: Антоша К-о, Погода, Нечай, Безродний, Бувалий, Невіра, Киянин, Бондар, Дописувач Карий, Незаможник Остенко, селянин Ф.Ш., Вікторія, Я.О., До, О.Д.

Можливо, останнім користувались О.Довгаль чи, скажімо, Олень Донченко. Але “Словник українських псевдонімів...” цього не підтверджує. О.Довгаль, приміром, серед авторських прізвищ взагалі не існує (є Довгаль С. – з псевдонімом Д-ль С.). Проти прізвища ж Донченко значиться тільки псевдонім Д-ко Олень [6, с.464, 465].

Отже, розгадка ініціалів “О.Д.” потребує, як бачимо, дальшого з'ясування.

Добре було б, якби ті, хто знає, відгукнулись і допомогли встановити справжнього власника названого криптоніму. Якщо ж виявиться, що цей досі невідомий криптонім належить О.П.Довженку, то статті “Віра гние від коріння”, “Не миттям – так катанням” і “Про Різдво”, безумовно, стануть цікавим внеском у вивчення журналістської діяльності кіномитця.

Між тим, деякі припущення такого здогаду варто висловити.

Довженко, як відомо, ще зі студентських літ вважався палким атеїстом, а в харківський період своєї діяльності (1923-1926) – особливо. За неточними підрахунками, темі боротьби з релігією, церквою та її слугами він присвятив близько двох десятків своїх графічних робіт, публікуючи їх переважно в газетах “Вісті” та “Селянська правда”. Ними Сашко нападав на релігію за її невідповідність науці, загальнолюдській моралі, за її реакційність, фальшивість і повну неспроможність хоча б пасивно сприяти трудящим у визволенні від будь-яких форм уярмлення. І це, напевно, давало йому законне право на користування не лише сатиричним пером і пензлем, а й друкованим словом.

По-друге. Повернувшись із закордонного відрядження (він певний час працював у Варшаві й Берліні у складі дипломатичних місій), Олександр Петрович був добре обізнаний з тамтешнім відверто ворожим, реакційним оточенням, тому цілком реально, що, як ніхто інший, міг і повинен був дати статтю “Не миттям – так катанням”, співзвучну своїм думкам.

По-третє. Не можна знімати з рахунку й такого важливого аргументу, як нагальна потреба в додатковому підзаробітку.

Згадаймо. Після повернення з Німеччини на нього чекало нове закордонне відрядження. І з цього приводу Олександр Петрович писав: “Я вже зібрався був, та не поїхав через родинні обставини...” [7, с.25].

Обставини ці відомі: тяжке захворювання дружини.

Змушений залишитися в Харкові (тодішній українській столиці), Довженко

почав працювати в центральній республіканській газеті “Вісті ВУЦВК”. “В редакції, – зауважував він, – я працював з осені 1923 року до літа 1926 року”. І додавав: “Я заробляв собі на життя ілюстраціями...”.

Але заробленого явно не вистачало. Щоб зарадити лиху, йому довелося братись за різні позаурочні замовлення: малювати емблеми, заставки, робити ескізи, кольорові обкладинки; до власних газетних ілюстрацій готувати так звані підтекстовки; включившись у діяльність літоб'єднань, писати для них рецензії; спішно перекладати титри окремих фільмів, продукувати плакатну кінорекламу і заодно порушувати в пресі наболілі образотворчі питання.

У “Безвірнику” йому належить художнє оформлення обкладинки номера першого за 1925 рік та сатиричний малюнок “Чому, свиня, плачеш?” – “Ой, бачу попа: потрібна богові моя ковбаса!”, а в номері третьому-четвертому за той же рік – одна із заставок та викривальний малюнок “Диспут”.

Видавці, як впливає з усього цього, всіляко сприяли Сашку.

“Сашкові потрібні були гроші, – констатував, згадуючи той час, Микола Бажан. – Дружині пропонувалось негайне лікування в Криму, а санаторії не були безплатні” [1, с.92]. “...Йому скрутно з грішми”, – у свою чергу засвідчував І.П.Кавалерідзе, який теж частенько надавав допомогу художнику [9].

І він, Довженко, справді тісно співпрацював тоді з багатьма виданнями.

Він, окрім того, був ще й чудовим усним оповідачем, у своїх творах широко звертався до народних переказів. Народна ж основа цих трьох статей у “Безвірнику” – безсумнівна.

У статті “Віра гние від коріня” хоч і негусто, але головним чином представлена географія колишньої Волинської губернії. В тексті подибуєм назви: м. Левків, Базарський райвиконком. Обидві, мабуть, добре були відомі Довженку, оскільки він працював у тій же губернії до і після подій 1917 року.

Останнім часом при вивченні літератури в школах багато й доречно мовиться про ключові слова. Є вони і в статтях О.Довженка. Одне з них (“полпредство”) безпосередньо торкається його дипломатичної лексики. Згадаймо: він працював у Варшаві в Українському повноважному представництві – Укрповпредстві. А в тексті розповіді “Не миттям – так катанням” маємо його російський відповідник – “полпредство”.

Друге – освіта. Це вже з лексики освітян. Перед виїздом до Варшави Довженко займав посаду секретаря Київської губнаросвіти. Брав участь у роботі організаційного комітету працівників освіти, був персонально причетний до вироблення керівних документів з питань освіти (інструкцій, розпоряджень, наказів) для повітів і волостей. Словом, дух освітянина, дух вихованця Глухівського вчительського інституту постійно пробуджувався в ньому. Він вбачав у освіті глибоку обнадійливу силу.

Не була для Довженка чужою й тема Різдва. Про це йдеться в спогадах його друзів, зокрема в книзі О.Грищенка “З берегів зачарованої Десни” [5, с.114-120]. Та й у творах самого Довженка знаходимо неодноразові різдвяні згадки: “А щоб тебе побило святе різдво (“Зачарована Десна”), “А воно ж різдво. Гості поприходять” (“Повість полум'яних літ”). І це не говорячи вже про численні різдвяні колядки та влучні на них пародії, які митець особисто знав, ретельно записував і при нагоді використовував.

Отже, наші здогадки про ще один ранній псевдонім, під котрим міг виступати О.П.Довженко, треба думати, оптимістичні.

Та для конкретнішої розмови в цьому руслі повний передрук названих вище розповідей подаємо нижче. В їх тексти жодних виправлень чи скорочень не внесено. Тодішні правописні норми збережено.

ВІРА ГНІЄ ВІД КОРІНЯ

Все менше та менше звертається людина до бога. Немає вже потреби у посередниках між небом та землею.

Попам, равинам і ксьондзам доводиться зачиняти свої крамнички – церкви, синагоги та костьоли, де вони продавали віруючим за гроші, здобуті важкою працею, – обіцянки про звільнення від гріхів та байки про загробні втіхи тих, хто на цім світі бідує.

За останній час велика кількість попів ріжних вір зріклася свого сану.

Наведу тут кілька заяв. Левківський равин В.Зисерман пише:

“Я, нижчепідписаний, був. духовний рабин єврейського т-ва м. Левкова В.Ш.Зисерман працював у галузі релігійної діяльності з 1909 р. до 1923 р. Лишив цю роботу з тієї причини, що не мав від неї жадних прибутків...”

Диякон української автокефальної церкви А.Конопницький пише до Базарського Райвиконкому:

“...працював на ґрунті релігійної діяльності (2) два роки... і залишаю цю працю як нежиттєву, надаючи жадних засобів до існування...”

Як бачите вони одверто заявляють, що нецікаво служити богові, коли мало прибутків.

Є люди, які щиро зневірилися у богові і палко закликають обдурених попами зректися віри у вигаданого бога.

Після 17 років капланства ксьондз Вл. Щоновіч зрікся свого сану та звернувся у брошюрі до суспільства, розкриваючи там попівські вигадки.

Наприкінці він каже:

...Не вірю в бога, якого створили віки.

Не вірю у Христа, утвореного християнською церквою.

Не вірю в святих та таємності, якими живе та криється костюл католицький.

Зневірився у його слугах, вченні єпископів, ксьондзів, казаннях, висвяченнях.

Не вірю у гріхи й добродійства, небо й пекло, що ними католицька віра багато віків дурила людськість.

Геть богів, що визискують людину!

Геть церкви, що штовхають суспільство на злі вчинки!

Геть таємности, які псують життя!

Геть слуг божих, що дурять віруючих!

Геть молитви, що вбивають майбутнє!

Геть святощі – притулок всяких злочинів.

На попілі та трупах цієї смердючої країни мерців, як на угноєнні – нехай зацвіте Нове Краще Життя: не молитов і праці, не хреста – а волі!”

По Україні зараз зріклося священного сану біля тисячі двохсот чоловік.

Це найкраща ознака того, що вже швидко розвіється релігійний туман, що оповивав свідомість суспільства: бо коріння, яким цупко трималася віра в суспільстві, гніє і розсипається як труха.

О.Д.

(“Безвірник”. – 1925. – № 2. – С.4)

“НЕ МИТТЯМ – ТАК КАТАННЯМ”

Зараз на Волині між людьмию ходє байка такого змісту:

“Йшов полем старець. Проходячи повз високе дерево – бачє сидять під ним три странники в білій одежі й з довгими ціпками. То був Христос з ангелами. От Христос йому й рече: “Благочестивий старче, лізь на цього дуба та розкажи нам, що побачиш”. Той виліз та й кричить їм звідти: “Як глянув я в один бік, то побачив куди тільки око сягало – скрізь сама чорна порепана земля. Нігде ж тобі ні травинки, ні деревини: все вигоріло. Дивлюсь у другий бік – те ж саме, та ще й кістяки скрізь скотячі та людські біліють”.

“Тепер слухай” – каже Христос. “Сім раз мине літо й не буде земля родити ні

хліба, ні трави. Навіть дерева повсихають. Бо сонце спалить всяку рослинність. Сім раз зима мине й всяка худоба, дрібна й велика, видохне з мору. І всі люди вимруть, бо не буде чого їсти й нічим буде в роті помочити. До того ж, ще й хвороби всякі душитимуть людей. Це все бог посилає на людей тому, що Радянська влада оскверняє святині, нищить віру, вчиняє погон на священників і затіює кровопролитні війни з іншими державами.

Сказавши це Христос зник, а з ним й інші два странники”.

Як бачите когось цікавить не лише відношення Радвлади до бога й його “полпредства” на радянській землі, а й зовнішня політика Радвлади.

Незабаром бог за їхнім доглядом і керуванням, мабуть, почне втручатися в діяльність Комінтерну й викриє на небі листа, якого надіслав Зінов'єв, щоб підбурити мешканців раю й пекла на революцію!

Лишаючи на другий раз розмову про те, оскільки личить “всемилостивому” усмиряти працюючих такими жорсткими поліцейськими засобами, цікаво подивитись звідки постала ініціатива цього карного походу небесних сил на Радянську Країну.

Всім відомо, що як більшо в оці світовій буржуазії наша країна. Розігналась було вона, щоб одвертою силою розтрити цю перепону, та тільки зубами клацнула, не доскочивши своєї мети. Після цього вона дійшла до висновку, що в борні з Радянською владою, звідки комуністична пошесть загрожує всесвітові – всі способи добрі. Як кажуть, мета виправдує засоби. А до того ж, у нас ще внутрішніх ворогів багато, які нетерпляче чекають, коли нарешті зникнуть ради й які з великою охотою підтримують заміри закордонних хижаків.

От вкупі вони й притягають собі до послуг бога з небесними карними загонами, щоб використати ще народну темряву й несвідомість.

Та як оборонились робітники й селяни проти попередніх спроб – так само й зараз знайдеться зброя. Це – освіта. Треба лише, щоб селянин винайденими наукою засобами скорив собі природу і використовував науковий дослід в своєму невеличкому господарстві.

Тоді релігійний туман розвіється сам собою.

О.Д.

(“Безвірник”. – 1925. – № 6-7. – С.20)

ПРО РІЗДВО

Ось, ось, Різдво.

А в нас на Україні просто кажуть:

– Святки.

Так ото з 25-го грудня по 6 січня ми й колядуємо, й ворожимо, й посипаємо, й навіть мороза гонимо.

Звичайно, про це все в святому письмі ані слова нігде немає, бо дісталися ці звичаї нам в спадщину шляхом довгої історичної передачі від наших поганців-предків.

Науково-історичні дослідження доводять нам, що свята утворені не вірою, а тим виробничо-побутовим оточенням, в якому перебуває нарід, та що більшість сучасних християнських свят виникла ще задовго до самого християнства.

Первісний хлібороб, несвідомий дикун, не мав жодних технічних засобів до борні за власне існування. Занадто важко доводилося здобувати харчі. Тому добробут його та родини полягав у обробленні рослини й вигодовуванні худоби. Все це становило його в цілковиту залежність від природних явищ. Отже, для первісного господаря найтяжчим часом була зима. Коли ще влітку він та його худоба сяк-так перебивалися з їжою, що давала незграбно оброблена нива, то зимою й цього бракувало. А коли нічим було годувати худобу – били її й живилися самі убоїною.

Слав'яне на сонячне тепло, літо чекали з великою нетерплячкою. Вони не знали від чого бувають на землі різні пори року, і тому коли в середині зими день довшає,

начебто сонце народжується – вони силкувались заблагати, змилоствити до себе народженого бога, що чудесно дарує їм світло, тепло, життя.

Тоді на честь бога-сонця вони влаштовують велике свято, що зветься “святками”. Так само звались й празники в пошану померлих предків – “святки”. Звідтоді й до наших часів збереглася ця назва.

Пізніше ж, коли завдяки техніці й досвідові помалу почали забувати хліборобське значення свята народження сонця – цьому святові почали надавати другого значення. Таким чином, поганське “свято народження сонця” перетворилось у християнське “народження Христа”.

Отак зараз ми бачимо як нова релігія пристосовується до стародавніх свят і звичаїв.

О.Д.

(“Безвірник”. – 1925. – № 11-12. – С.4)

Джерела та література:

1. Бажан М.П. Думи і спогади. – К.: Рад. письменник, 1982.
2. “Безвірник”. – 1925. – № 2.
3. Там само. – № 6-7.
4. Там само. – № 11-12.
5. Грищенко О. З берегів зачарованої Десни. – К.: Молодь, 1964.
6. Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.). – К.: Наукова думка, 1969.
7. Довженко О.П. Твори: В 5-ти томах. Т.1. – К.: Дніпро, 1983.
8. Золотоверхова І., Коновалов Г. Довженко-художник. – К.: Мистецтво, 1968.
9. Куценко М. Його кликав “Великий німий” // Культура і життя. – 1989. – 13 серп.

Михайло Ветох

ЄВРОПЕЙСЬКА РЕФОРМАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ЦЕРКОВНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Події Реформації, що призвели до зміни релігійного, соціального та політичного життя й визначили характер модернізаційних процесів середньовічної Європи, постійно привертають увагу і перебувають у полі зору дослідників. Доробок істориків різних поколінь у цій галузі неодноразово ставав предметом історіографічного аналізу [9;13;14;15;16;25].

У даній статті здійснюється спроба з'ясувати висвітлення історії Реформації в церковній історіографії XIX – початку XX ст. Інтерес до цієї теми зумовлений тим, що, по-перше, церковній історіографії був притаманний власний підхід до проблеми й оригінальне трактування подій, а по-друге, церковна історіографія Реформації не була предметом наукового аналізу й досі залишається поза увагою дослідників.

Історики церкви давали різні оцінки історії Реформації і протестантських течій, від відверто негативних до помірковано нейтральних. Попри конфесійну заангажованість проблематика їх досліджень вирізняється різноманітністю, часто спричиненою конкретно-історичними, соціально-політичними та релігійними обставинами.

Церковна історіографія Реформації у своєму розвитку пройшла декілька етапів. Перший період від початку зародження Реформації у Європі і перших її згадок серед вітчизняних богословів [10;11] до середини XVII ст., тобто до початку доби Просвітництва в Україні характеризується як цілою низкою полемічних творів проти «Лютерівської ересі» у 60-80-их рр. XVI ст., [20;27], так і доволі тривалими

проміжками часу, в яких ми не зустрічаємо жодного полемічного твору [19,3]. Судячи з направленості полемічної літератури цього періоду, саме в протестантизмі, а не в католицизмі православні теологи бачили небезпеку для своєї конфесії [13,31].

Наступний етап розвитку церковної вітчизняної історіографії Реформації охоплює добу Просвітництва в Україні (середина XVII – XVIII ст.), для якої характерна висока активність перекладів творів лютеранських теологів. Пріоритети змінилися після підписання Брестської унії – лютеранство православними богословами вже розглядалося як потенційний союзник проти католицької церкви, але з підкресленою зверхністю православ'я над ним.

Якщо протягом XVI – XVIII століть у церковній історіографії Реформації домінувала полемічна та перекладна література, то з XIX ст. починається наступний період у розвитку церковної історіографії, коли водночас зі становленням світської академічної історіографії з-під пера істориків церкви з'являються праці з історії Реформації наукового характеру. На відміну від робіт університетських професорів, церковні історики висвітлювали комплекс конфесійних питань реформаційної епохи, акцентуючи увагу на порівняльній характеристиці церковних конфесій, виникненні протестантського віросповідання, релігійній та політичній ситуації.

Новий етап церковної історіографії починається з 80-их років XIX ст., коли активізується публіцистика взагалі і церковна зокрема. Зацікавленість історією Реформації у цей час визначалася принаймні двома чинниками: початком вивчення історії західної церкви у духовних закладах та значним посиленням впливу протестантизму у Російській імперії. В цей час історики і богослови у своїх статтях роблять наголос на засиллі іноземців (читай іновірців. – **М.Ветох**), чого не спостерігалось на початку XIX ст., коли православна церква почувала себе дуже впевнено і не зважала на запрошення менонітів і лютеран до держави. Всі ці публікації є закономірним явищем не лише релігійного, а й політичного життя і мали свої передумови – політику Олександра III, спрямовану на утвердження патріотизму у державі. Подальшим наслідком такої політики стала дискусія по так званому «німецькому питанню» у російському суспільстві в кінці XIX – початку XX ст. напередодні Першої світової війни.

Періодичні церковні видання цього періоду головну увагу звертають на тогочасний стан протестантизму. В.Півницький так пояснює необхідність особливої уваги духовної журналістики до протестантизму: «Ми живемо під покровом свого православ'я, мало знаючи про те, що діється за межами нашої церкви, в інших релігійних спільнотах... Якщо про стан католицизму ми знаємо дещо, то про стан протестантизму та його сучасні течії ви не знайдете у нас ані слова. Поміж тим воно панує у багатьох сусідніх з нами країнах і його теперішнє мало схоже на його минуле. Нам потрібно стежити за змінами у протестантизмі, щоб знати його по теперішньому вигляду, а не по тій мертвій літері, в якій залишив його Лютер чи Кальвін...» [23, с.187-188]

Починаючи з 1860 р. включно до 1865 у часописі «Труды Киевской Духовной Академии» щорічно розміщувались або короткі замітки, або ж докладні нариси і огляди про історію та сучасне становище протестантської, католицької та інших церков. Серед цієї серії статей лівову частку складають студії з історії та сучасного становища протестантизму. Значну увагу цьому питанню приділив уже вище згадуваний В.Півницький, присвятивши тогочасному стану протестантизму цілу низку статей.

Більшість з них була присвячена церковним рухам, які відбувалися у середовищі протестантів [24], та різноманітним протестантським з'їздам [21;22]. Теми протестантських з'їздів на сторінках «Трудів» торкалися й інші дослідники тогочасного стану протестантизму [7;8], давалися огляди церковного життя протестантських спільнот [4;5;6]. Надалі замість них у журналі час від часу публікувались короткі повідомлення щодо протестантизму під загальною назвою «закордонних заміток» чи «повідомлень з Заходу».

Таким чином, в «Трудах Академії» друкувалися протягом 1860-1865 рр. ґрунтовні огляди церковного життя протестантизму, а в подальші роки лише короткі повідомлення про видатні події в протестантському світі.

Потрібно зауважити, що у зазначений період більшість церковних епархій публікували у своїх періодичних виданнях статті, автори яких висвітлювали окремі аспекти Реформації або полемізували із протестантськими теологами. Проте поряд із церковною журналістикою, яка в першу чергу висвітлювала сучасний стан «реформатів», друкувалися невеликі розвідки і монографії професійних істориків церкви, присвячені історії Реформації. Однією з причин появи таких праць було те, що у 60-их – 70-их роках ХІХ століття держава (реформи Олександра ІІ: відміна колоністських привілеїв, ліквідація їх особливого управління, зміна соціального статусу) [3,67], а відповідно і церква, почали переглядати своє ставлення до колоністів та іноземних підданих, які сповідували різного роду «ересі». Але якщо за такого самого «перегляду» за часів Івана Грозного «німців» (а саме так називали лютеран у ХVІ ст. – **М.Верох**) виселяли за межі Москви у так звані «слобідки», не дозволяючи їм осідати у межах міста, то тепер головним елементом боротьби з «лютерами» стали твори православних теологів.

Так, видатний релігійний мислитель і діяч Православної церкви архієпископ Філарет (Гумілевський) у своєму «Сличенні лютеранства с православием», надрукованому у 1868 році у «Чернігівських епархіальних відомостях» уже після його смерті (архієпископ помер у 1866 р. – **М.Верох**), визначив головні розбіжності між двома конфесіями, починаючи з Реформації і закінчуючи вже його часом. Праця, вочевидь, написана ще у 40-их рр. ХІХ століття, коли Філарет (Гумілевський) проводив активну місіонерську діяльність у Прибалтиці, не втратила свого значення і через двадцять років. Знавець богословських тонкощів, Філарет (Гумілевський) дуже чітко визначив різницю між двома віровченнями, яка, на його думку, мала принципове значення для віруючих. У творі чітко зіставляються теологічні засади лютеранства і православ'я, на відміну від світських дослідників автор посилається на головні документи реформаторів (Аугсбурзьке віросповідання). Філарет (Гумілевський) дає чітку характеристику лютеранства і його доктрини, саме в цьому полягає його заслуга як богослова. У цілому цей твір вписується в коло літератури так званого «викривального богослов'я», за допомогою якого учні духовних навчальних закладів і діючі священники знайомилися з різноманітними конфесіями і віровченнями [1,5]. Лютер у архієпископа постає непослідовним реформатором [1,11], а сама Реформація, її досвід зводиться до виникнення незліченної кількості сект, які проповідують антихристиянські думки: «Відомо лише те, що немає такого нечестя, такої ересі, яких би не проповідували лютеранські доктори богослов'я; пастори з кафедр проповідують антихристиянські думки» [1,33]. А сучасний автору стан лютеранства Філарет (Гумілевський) пояснює природним наслідком початкового лютеранства, зазначаючи, що жахливе нечестя сучасного йому лютеранства вочевидь показує, що з самого початку це віровчення не було істинним християнством, оскільки воно містить в собі зерна тогочасного лютеранського антихристиянства [1,32].

Співзвучний автору щодо оцінок тогочасного стану протестантизму й інший відомий церковний історик М.Флорінський, зазначаючи, що лютеранство прагне не до об'єднання, а до руйнування, а новітні протестантські богослови прагнуть до зруйнування всього, що залишилося позитивного християнського у протестантському віровченні [29,31].

Чи є майбутнє у сучасного протестантизму? Це питання є одним з ключових для дослідників. Відповідь знаходимо у О.Докучаєва, яка зводиться до того, що одного разу зруйнувавши церковні засади, протестантизм може йти лише до подальшого руйнування церкви, тому єдино можливий і правильний вихід полягає у підлеглості його до вселенської церкви [12,54].

Якщо Філарет (Гумілевський), як і М.Флорінський, головного ворога православної віри серед різноманітних протестантських течій вбачали у лютеранстві, то в кінці XIX ст. дослідники більше звертаються до особи Жана Кальвіна та його внеску у справу реформування католицької церкви. Так І.Розов у своїх «Очерках истории церкви Римской и других христианских обществ на Западе от начала Реформации до настоящего времени», написаних відповідно до програми духовних семінарій, даючи історичну довідку про поширення протестантизму в Європі, звертається до історії кальвінізму, який поширювався у Російській імперії, головним чином з Польщі. Визначальною причиною зародження Реформації і протестантизму він вважав, як і більшість православних церковних дослідників, руйнування засад римсько-католицької церкви та її загальне обмирщення, засвоєння нею духу і характеру, притаманного світському інституту і світській державі. Процес обмирщення католицизму вчений пов'язує з тим, що її очолював римський папа, в уявленнях про якого поєднувались не стільки церковні думки як про носія церковної благодаті, скільки думки державні як про носія верховної влади. І по мірі того, як західна церква переставала бути церквою, стаючи все більше і більше монархією, вона всім своїм устроєм і сутністю все більше стає світським інститутом [27,30].

Дослідники зазначали, що Реформація Лютера не є благодатною подією для християнського світу, якою її намагаються представити протестантські богослови, навпаки, це є велике нещастя для римо-католиків [29,38], але допущене як покарання за їх гріхи [29,39]. Не можна не бачити, що вона (Реформація. – **М.Ветох**) допущена Божественним Провидінням, як настанова для Римської церкви за пагубність її зловживань [29,41]. Ця двоякість в оцінках Реформації говорить про те, що православні історики церкви, з одного боку, засуджували її, адже вона зруйнувала споконвічні засади церкви, а з іншого, ставилися до неї відносно лояльно, оскільки вона завдала удару по головному ворогу православ'я – католицизму.

Говорячи про зародження і поширення реформаторських рухів у Європі, І.Розов зазначав, що, майже паралельно з Реформацією Лютера у Німеччині, здійснювалася подібна Реформація у Швейцарії, але внаслідок певних умов тут сформувалось особливе «протестантське суспільство», відоме під ім'ям реформатського або кальвінського [27, 38]. Про широкую ерудицію автора свідчить його знайомство з оригінальними творами Лютера. Зокрема, даючи характеристику реформатору, посилається на його ж власні слова: «Мені уготовано ворочати каміння, роздирати засохлу землю, друг же мій Філіп (Філіп Меланхтон. – **М.Ветох**) спокійно сіє і поливає, наскільки Бог наділив його рясним до цього даруванням» [27,13]. Кальвін же, на думку І.Розова, був переважно реформатором морального життя, морально-практичні прагнення стояли у нього на передньому плані у всій його діяльності, вони викликали у створеній ним церкві особливі посади і заклади [27,43].

Цінність роботи І.Розова полягає у тому, що він висвітлює процес поширення Реформації у скандинавських країнах, зокрема у Швеції. Автор виділив два головні чинники, які, на його думку, сприяли проведенню Реформації у цій країні, – це політичні і майнові інтереси корони. За його словами, введення Реформації у Швеції було тісно пов'язане із заснуванням самого королівства. Дворянство не бажало віддавати свої землі задля розширення маєтків корони, а селянство не погоджувалося платити нові податки. У такому становищі королю видалося можливим відібрати величезні маєтності церкви. Найкращим засобом для цього було вчення Лютера, з введенням якого церковні помістя католиків могли б бути конфісковані [27,18]. Особливість церковної історіографії знайшла свій прояв у тому, що історики робили наголос на секуляризації церковного майна, вбачаючи в цьому одну з причин Реформації. Була навіть виведена універсальна формула швидкого поширення Реформації у Європі, яка більшою чи меншою мірою простежується у багатьох працях. Згідно з нею існувало п'ять головних причин,

які сприяли швидкому і широкому поширенню Реформації у Європі : 1) устрій Німеччини і дух свободи, який володів нею; 2) характер вчення самого Лютера; 3) нездатність опонентів Лютера протистояти новому вченню; 4) недооцінка папою, особливо на початковому етапі, безпеки з боку нового вчення; 5) тісна взаємодія держав, які прийняли Реформацію [17,4].

Слід зауважити, що праці Філарета (Гумілевського) та І.Розова поєднує одна важлива обставина: вони були видані в одному місті – у Чернігові, що поряд із перекладами творів протестантських теологів тут у другій половині XVII – XVIII ст. за часів Просвітництва говорить про те, що чернігівські історики приділяли значну увагу вивченню Реформації та протестантизму.

Намагаючись відшукати в історії Реформації певний історичний досвід, зробити з неї відповідні висновки, дослідники зверталися до історичних аналогій і порівнянь. Так, М.Флорінський відверто застерігає сучасників про небезпеку різного роду реформ, наводячи слова німецького історика Грубе про те, що досвід Реформації показав, як легко можна переступити законну межу, як швидко може перейти реформа до революції» [29,17]. О. Беляєв у своїй праці «Бури и кальвинизм. По поводу книги Ю.Виппера «Влияние Кальвина и кальвинизма на политические учения и движения XVI века. Церковь и государство в Женеве в эпоху кальвинизма»» шляхом порівняння кальвініської громади у Женеві за часів Кальвіна та сучасної досліднику общини бурів республіки Трансвааль, намагався показати ключові засади, на яких трималося і тримається це вчення, спільне і відмінне у них по проходженні декількох століть. На відміну від інших православних дослідників, О.Беляєв досить таки лояльно ставився до кальвінізму з його набожністю і аскетизмом [2,9]. Потрібно зазначити, що автор значну увагу приділив критиці праці професора Ю.Виппера, багато в чому порівнюючи її з дослідженням церковного історика В.Назаревського «Иоганн Кальвин, реформатор XVI века» [18]. За словами дослідника, ці дві праці немовби доповнюють одна одну, проте у праці Ю.Виппера не зроблено жодних висновків щодо взаємин церкви і держави, в той час як В.Назаревський приділяє цьому питанню значну увагу [2,19]. Така критика є ще одним прикладом суперництва церковної та академічної історіографії.

Намагаючись порівняти кальвінізм та лютеранство, автори сходилися на одному – це були два суттєво різні віровчення. Така недооцінка спільних рис та генетичного зв'язку між двома конфесіями була викликана тим, що за основу характеристики бралася в першу чергу роль інституту церкви. Кальвініська Реформація з її величезним впливом церковної влади і пасторів на громадянське управління, на суспільні справи, на моральність жителів, з каральними мірами церковної влади за злочини проти моралі, з кращим моральним станом жителів Женеви, аніж інших великих міст [2,30], докорінно відрізнялася від варіанту Реформації Мартіна Лютера, який не співчував каральним мірам проти еретиків і не вважав їх дієвими [2,32]. Лютеранство ж було Реформацією всього німецького народу. Національна ідея могутньо володіла всім Лютером. Він звертається до *німецької нації*, говорить промови *німецьким патріотам*, хоче звільнити *люб'язних німців* від гніту римлян і вміє говорити з полум'яною пристрастю лише до *своїх співвітчизників* [18,680]. Дух же Кальвінової Реформації – відмежування від національності і намагання до пропаганди, призив до поширення кальвінізму серед багатьох країн Європи [18,682]. Така увага авторів до національного чинника в Реформації була викликана об'єктивними обставинами: об'єднання Німеччини у 1871 році, зростання національної самосвідомості та подальший вплив німецького мілітаризму у політичному житті Європи – все це наклало на них свій відбиток і змусило так чи інакше рахуватися у своїх статтях. О.Беляєв ставить риторичне запитання: чому Кальвін і кальвіністи думали і вирішували у цьому відношенні інакше, ніж Лютер? [2,32]. Ставлячись досить лояльно до кальвінізму, дослідник все ж зазначає, що деякі риси цього віровчення, наприклад, релігійна нетерпимість Кальвіна і кальвіністів, заслуговують засудження [2,32]. Завершується дослідження О.Беляєва риторичними запитаннями: чи не успадкував Кальвін, незважаючи на

відхід від Риму і на опозицію папству та католицтву, саме від середньовічного католицтва інквізиторський дух і суворий віросповідний фанатизм? Чи, можливо, джерелом релігійного фанатизму і морального ригоризму Кальвіна був особистий характер цього реформатора, людини суворою і похмурою? [2, 32]

Ще одним доказом того, що православна церква наприкінці XIX – початку XX століття лояльніше ставилася до кальвінізму, аніж до інших течій у протестантстві, є праця В.Попова «Кальвін», надрукована з благословення ректора Київської Духовної академії єпископа Феодосія у 1909 році. Чого варті лише слова автора, ледь не дифірамби, що ім'я Кальвіна належить до числа найвеличніших імен релігійних діячів XVI століття і може бути поставлено не лише в один ряд з іменами Лютера і Цвінглі, але навіть і вище їх, якщо взяти до уваги, з одного боку, цілісність і довершеність системи реформаторства, а з іншого – значну кількість послідовників реформаторського віросповідання, по своїй кількості переважаючий лютеран і цвінгліан, взятих окремо [26,12]. Такої ж думки дотримується і вже згадуваний нами В.Назаревський [18,43], на відміну від Флорінського [29,1]. Створення такого життєвого типу протестантизму – реформаторства (а саме так називає кальвінізм В.Попов), як це, без сумніву, впливає з історичного вивчення реформаційних течій XVI століття, на думку автора, зумовлено двома факторами: по-перше, пізнішим вступом Кальвіна на реформаторську стежу у порівнянні з Лютером і Цвінглі, якими вже був достатньою мірою зрошений ґрунт протестантизму, а з іншого боку – видатними, рельєфними по своїй суті даруваннями Кальвіна [26,12]. Чому дослідники виділяють з-поміж усіх течій у протестантизмі саме кальвінізм? Відповідь знаходимо у тих процесах, які відбувалися всередині самої православної церкви наприкінці XIX – початку XX ст.: назрівали ідеї реформи та оновлення церковного устрою. Намагаючись показати свою силу по відношенню до інших конфесій, православна церква зверталася до досвіду кальвінізму, запозичуючи у нього традиції сильної церковної організації та контролю за моральністю мирян.

Подаючи історичну довідку про поширення кальвінізму у Європі, В.Попов наголошує на тому, що у найчистішому і досконалому вигляді його засвоїла і прийняла Шотландія, на відміну від Англії [26,68]. У Польщі ж, погоджується автор з В.Назаревським, хоча реформаторство й прививалося швидше, ніж лютеранство, але воно не пустило тут сильних коренів. Кальвін сам почав без надії дивитися на Польщу, не очікуючи тут суттєвого успіху через поверховість і легковажність польської нації [26,68]. Посилаючись на думки відомого історика Ф.Ланга, він стверджував, що релігійний характер Кальвіна є той особливий тип благочестя, від якого реформаторський протестантизм черпає свою силу і на якому утверджується в своєму устрої і до теперішнього часу [26,84].

У цьому відношенні реформаторству судилася краща доля у порівнянні з лютеранством і цвінгліанством, і Кальвін у деякому розумінні може бути названий переможцем, – учнем над своїми вчителями, які дали йому духовне багатство [26,84].

Таким чином, більшість розглянутих нами дослідників з усіх течій протестантизму виділяли кальвінізм, як завершене і цілісне ідеологічне вчення, що відбулося у великій кількості досліджень, присвячених саме цьому питанню [2;18;26].

У церковній оцінці історії Реформації простежується залежність її від конфесійної та політичної ситуації в Російській імперії: церковна історіографія чутливо реагувала на запити держави і суспільства. Церква не могла ігнорувати «виклики часу» і тому відповідала на поширення протестантизму цілою низкою публікацій, зміст яких варіювався від відверто негативних до помірковано ліберальних. Ці публікації умовно можна поділити на дві групи: публіцистичні та праці професійних істориків церкви. Відповідно дещо різною є і проблематика досліджень представників цих двох умовних груп: якщо перші головну увагу звертали на сучасний їм стан протестантизму та методи боротьби з ним, то другі зверталися до історії Реформації та її досвіду, намагаючись через історичні аналогії донести до суспільства застереження задля неповторення сценарію XVI століття.

Джерела та література:

1. Архиепископ Филарет (Гумилевский). Сличение лютеранства с православием. – Чернигов, 2003. – 36 с.
2. Беляев А. Буры и кальвинизм. По поводу книги Ю.Виппера «Влияние Кальвина и кальвинизма на политические учения и движения XVI века. Церковь и государство в Женеве в эпоху кальвинизма». – Сергиев-Посад, 1901. – 32 с.
3. Бобылева С.И., Кадол А.И. «Немецкий вопрос» в России времен Первой мировой войны глазами царских сановников // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Отв. ред. С. И. Бобылева. – Д.: РИО ДНУ, 2006. – 332 с.
4. Воронов А.Д. Народные проповедники на Западе (в Англии и Италии). // Труды. – 1864. - №1 Протестантский сейм в Альтенбурге. // Труды Киевской Духовной Академии. – 1865. – № 5 (далі Труды).
5. Його ж. Открытие памятника Лютеру в Вормсе. // Труды. – 1868. - № 6.
6. Його ж. Практические богословские семинарии в Германии. // Труды. – 1868. - № 5.
7. Його ж. Протестантский сейм в Альтенбурге. // Труды Киевской Духовной Академии. – 1865. – № 5.
8. Його ж. Третий протестантский сейм в Бремене. // Труды. – 1868. - № 7.
9. Голубкин Ю. Мартин Лютер в советской и постсоветской историографии. // Міцним оплотом є наш Бог : Студії Гете-Інституту в Києві. – Вип. 13. – К., 2000.
10. Грек Максим Слово на Люторы. // Рукопись Казанской Академии, библ. № 494.
11. Його ж. Слово о поклонении св. икон, списано против еретиков. // Рукопись Казанской Академии, библ. № 495.
12. Докучаев А.М. Краткий исторический очерк постепенного распада протестантизма на разные секты и вырождение из него рационализма. – Тамбов, 1870. – 131 с.
13. Дятлов В. Мартин Лютер в украинской и российской историографии XVI – начала XX в. // Міцним оплотом є наш Бог.: Студії Гете-інституту в Києві – Вип. 13. – К., 2000 .
14. Дятлов В.О. Російська історіографія Реформації: у пошуках історичного досвіду (друга половина - початок XX ст.). //Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану професора К.М. Ячменіхіна. - Чернігів, 1998. – 226 с.
15. Лиман С.И. Изучение Реформации и религиозных войн в трудах медиевистов Украины (1805 – первая половина 80-х гг. XIX- в.). //Древности: Харьковский историко-археологический ежегодник. – X., 2005.
16. Лиман С.І. Проблеми німецької історії й історіографії в працях медієвістів українських земель Російської імперії в 1805 – 1880-ті рр.//Вісник Харківської державної академії культури. – 2004. – Вип. 14
17. Макарий епископ. О причинах произведших Реформацию и способствовавших быстрому её распространению. – Спб., 1868. – 51 с.
18. Назаревский В. Иоганн Кальвин, реформатор XVI века // Православное обозрение. – 1878,1879.
19. Никольский А. Материалы для истории противолютеранской богословской полемики северо-восточной Русской церкви, 16 и 17 столетий // Труды. – 1864. – Т.1. – Январь-февраль.
20. Острожский В. Книжица. // РИБ. – Спб., 1882. – Т. VII, стб. 690-938.
21. Пивницкий В.С. Евангелико-протестантский сейм в Бранденбурге // Труды. – 1863. – № 2.
22. Його ж. Протестантский съезд в Бармене. // Труды КДА. – 1861. – № 5.
23. Його ж. Современное состояние протестантства. // Труды КДА. – 1860, кн. IV.
24. Його ж. Церковное движение в Бадене. // Труды КДА. – 1861. – №1.
25. Пискунов А.Б. Русская либеральная медиевистика последней четверти XIX – начала XX вв. о причинах Реформации и Крестьянской войны. // Социальные отношения и политическая борьба в средневековой Германии (XI – XVI вв). Межвузовский сборник научных трудов. – Вологда, 1985. – С.127–136.
26. Попов В.Д. Кальвин. – К. : Типография «Пётр Барский», 1909. – 84 с.
27. Розов И. Очерки истории церкви Римской и других христианских обществ на Западе от начала Реформации до настоящего времени, изд. 2-е. – Чернигов, 1886.
28. «Списание проти Люторов» // Русская историческая библиотека (далее РИБ). – Спб., 1903. – Т.ХІХ, стб. 47-182.
29. Флоринский Н. Согласно ли с Евангелием учил и действовал Лютер? : Изд. 3-е. – К., 1884. – 118 с.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Проблема створення єдиного Європейського простору вищої освіти потребує скоріше не критичного, а саме євристичного підходу в рефлексії знання про соціальні інститути.

Погляди відомих вітчизняних та іноземних учених у галузі соціології підтверджені не тільки теоретично, а й практично у тому, що соціальні інститути:

- є історичним явищем, результатом еволюційних процесів у суспільстві (13 – с. 200-201);
- генерують правила взаємозв'язку людей, завдяки яким одночасно й активізується, і обмежується їх діяльність та задається структура спонукальних мотивів (14 – с. 16);
- виступають головним компонентом соціальної структури суспільства, що інтегрує, координує безліч індивідуальних дій людей, упорядковує соціальні відношення в окремих сферах суспільного життя (15 – с. 227).

Історичне призначення різних соціальних інститутів реалізується у межах певного соціального простору.

Соціальна наука традиційно частіше за все вивчає функціонування соціальних інститутів у рамках національного простору, хоча існують і єдині закони створення, функціонування та розвитку ідентичних соціальних інститутів, діючих у різних країнах світу, що підтверджується аналітичною діяльністю Болонського процесу.

Активізація процесу глобалізації людського життя породжує соціально-інституціональні простори на ширших соціальних полях. Створення таких полів здійснюється в регіонально-континентальних, континентальних, регіонально-світових і світових вимірах.

Така ж ситуація властива і функціонуванню соціального інституту освіти, який свою історичну місію, цілі і завдання здійснює разом як в межах національного освітянського простору, так і світового освітянського простору.

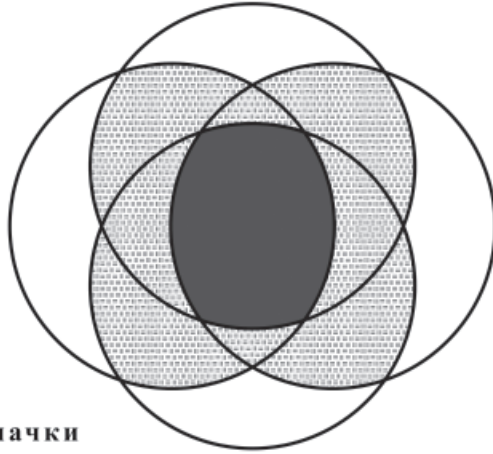
У рамках національного освітянського простору мають право на існування звужені освітянські поля, на яких реалізуються соціальні потреби в фахівцях безпосередньо для регіонів і муніципалітетів країни. Підготовка кадрів тут ведеться в навчальних закладах даних регіонів, муніципалітетів під державним та соціальним контролем зацікавлених замовників освітянських послуг з акцентом на необхідні спеціалізації, на місцеві економічні та культурні особливості, на вибірккову частину, закладену в навчальні плани і програми.

Якщо потреба кадрів на національному ринку праці деякою мірою регулюється законодавчо-нормативними актами, засобами ліцензування і акредитації спеціальностей, то на Всеєвропейському ринку праці єдиним регулятором є сам ринок праці і вільне пересування по ньому фахівців.

На Європейському ринку праці відповідно до цілей Болонського процесу обертаються фахівці-випускники всіх вищих шкіл країн Європи.

Немає можливості і сенсу малювати модуль соціальної взаємодії більш ніж сорока національних систем вищої освіти, які включені до Болонського процесу. Розглянемо структуру європейського освітнього простору з обмеженою кількістю умовних національних освітянських систем (див. мал. 1).

Як впливає з малюнка, чим більше національних освітянських полів включено в процес ділового спілкування, тобто в систему соціальної взаємодії, тим менша частина загальноєвропейського ресурсу управління впливає на кожне з них.

Умовні позначки

- автономні національні поля вищої освіти
- поля міжнаціональної взаємодії систем вищої освіти
- синергетичне поле Європейського простору вищої освіти

Мал 1. Взаємодії національних освітянських систем на Європейському просторі.

Керівникам і громадському активу меншої кількості ВНЗ різних країн простіше домовитися між собою про визнання єдиних підходів у вирішенні освітянських проблем, виробити єдині критерії ідентифікації змістовної частини підготовки фахівців. Навіть при наявності різних навчальних планів і програм можливо досягти порозуміння в сумісній діяльності навчальних закладів, яке забезпечує менші витрати ресурсів кожної із сторін.

На малюнку за прикладом взаємодії чотирьох національних полів вищої освіти демонструється створення багатопільного Європейського освітянського простору (ЄОП) і джерела додаткової сили (синергетичного ресурсу) його функціонування й розвитку.

Національний освітянський простір складається з полів, які, по-перше, не включені в систему міжнаціональної взаємодії і реалізують чисто незалежні внутрішньонаціональні потреби та інтереси; по-друге, здійснюють взаємодію на основі освітянських проектів з окремими країнами, з урахуванням стандартів загальноєвропейського значення; по-третє, виконують загальні для всіх країн Європи вимоги Болонського процесу.

В Європейський простір включені всі поля вищої освіти країн-учасників Болонського процесу. Їх партнерська взаємодія створює синергетичний ресурс Європейського освітянського простору, який, з одного боку, є джерелом збагачення кожного з національних полів, з іншого – підвищує престиж загальноєвропейського освітянського простору.

Під синергетичним ресурсом ЄОП розуміється інтегрований енергетичний потенціал, створений за результатами раціональної взаємодії освітянських полів країн-учасників Болонського процесу за принципами оптимального розподілу праці та сполучення загальноєвропейських і національно особливих чинників.

Таким чином, національний освітянський простір у межах європейської освітянської співпраці виступає полем, як і європейський освітянський простір в межах світової освітянської співпраці має бути полем всесвітнього освітянського простору.

Відомо, що соціальний інститут освіти є формою суспільного життя, який реалізує розвиток здібностей і соціалізацію індивідів, передавання ними накопичених знань, умінь та навичок з метою примноження матеріального та духовного багатства нації і створення гармонійних соціальних відносин у світовому просторі.

Джон Дьюї в творі «Моє педагогічне кредо» писав: «Я впевнений, що школа передусім є соціальним інститутом. Оскільки освіта – соціальний процес, то школа – це просто одна з форм життя суспільства, в якій всі чинники сконцентровані так, щоб найефективніше підготувати дитину до сприйняття всіх багатств її нації і використання своїх сил для суспільних цілей». (6 – с. 79).

В умовах інтеграції освіти в межах Європейського простору особливо актуальним є підкреслення відмінностей соціального інституту освіти від інших соціальних інститутів. Феноменальність його міститься у тому, що він:

- є справді соціальним інститутом, тому що в ньому реалізуються інтереси всіх без винятку соціальних груп суспільства;
- несе відповідальність за розвиток інтелекту і навчання людини професійної майстерності;
- є осередком людей, що належать до різних вікових категорій і навіть до різних поколінь;
- є центром не механічного передавання знань, умінь, навичок попередніх поколінь, а мудрого використання їх для розвитку здібностей студентів щодо створення нових знань і досвіду, спрямованих на вдосконалення суспільного життя;
- є спеціалізованою сферою самовизначення особистісних якостей викладачів і студентів як суб'єктів соціальної взаємодії в освітянському просторі. Зауважимо, що соціальна взаємодія здійснюється при наявності величезної різниці в знаннях і досвіді її суб'єктів.

Освіта виконує інститутогенну роль, впевнений російський філософ Б. Сазонов. Цей висновок він доводить на прикладі підготовки менеджерів. Освіта, вважає учений, «відслідковує ті чи інші консультаційні та дослідницькі новації у галузі менеджменту і передає це студентам у формі стандартного знання про організації в рамках такої дисципліни як менеджмент організацій». (11 – с. 172).

Базовою інституціональною функцією Європейського освітянського простору залишається *трансляція знання*. Вона усвідомлюється як провідна і реально організовується. Посилюється її географічний аспект. Від освітянської системи європейського масштабу очікується, по-перше, випередження у розвитку знання, що транслюється; по-друге, усвідомлення лідерської ролі освіти у виконанні суспільно-значущих завдань у міжінституційних зв'язках. Традиційно освіта матиме стратовий характер, виконуючи разом інтеграційну і дезінтеграційну ролі в середині однойменних стратів. В умовах складання єдиного Європейського освітянського простору дезінтеграційна міжстратова роль буде поступово втрачати силу.

У межах Європейського простору соціальний інститут освіти, незалежно від суспільно-економічного і політичного устрою та інших особливостей тої чи іншої країни-члена Болонського процесу, крім трансляції знання, виконує й інші загальні функції:

- *соціального відтворення* – репродукування насамперед соціально-професійної структури;
- *соціального переміщення* – зміни соціального статусу за посадою, кваліфікацією, соціально-класовою структурою тощо;
- *культурно-репродуктивну* – відтворення, створення, розвитку нових надбань соціальних цінностей конкретних соціальних груп суспільства, нових надбань в освітньому просторі;
- *комунікативну* – соціальної взаємодії суб'єктів освіти, взаємної соціальної сприятливості в розв'язанні проблем освіти, взаємодії соціального простору освіти з просторами інших соціальних інститутів;

- *селективну* – соціальної диференціації учнів за здібностями, професійними схильностями і ціннісними орієнтаціями;
- *соціального регулювання і контролю* – впровадження соціалізації, адаптування студентів до соціальних норм, властивих відповідним професійно-кваліфікаційним статусам;
- *інструментальну* – розробка засобів, методів, механізмів, що запобігають девіантної поведінки студентів і забезпечують впровадження нормативних вимог Болонського процесу в діяльності ВНЗ Європи.

Дії функцій соціального інституту освіти в рамках Європейського простору з найбільшою силою виявляються в розвинутих країнах. Тут вони репрезентують високоорганізовані, диференційовані, багаторівневі соціальні системи безперервного удосконалення знання і навичок, які виконують важливу функцію соціалізації індивіда, його підготовку до одержання визначеного соціального статусу і виконання відповідних ролей. За переконливими поглядами соціологів, освіта має велике значення щодо інтеграції та удосконалення соціальних систем, у відтворенні і розвитку соціальної структури суспільства, підтриманні соціального порядку і стабільності, здійсненні соціального контролю (12 – с. 261-262), зближенні національних систем освіти на Європейському просторі.

Чинником, що поєднує національні системи освіти в Європейському просторі, є єдині закономірності функціонування й розвитку соціального інституту освіти. Доктор філософських наук Ф. Р. Філіпів вважав, що соціологія освіти має своїм фундаментом закономірності функціонування і розвитку системи освіти як соціального інституту, взаємодії її підсистем одна з одною і з суспільством в цілому, передусім з його соціальною структурою, а також з виробничими, політичними, ідеологічними відносинами даного суспільства (10 – с. 89).

Зішлемося на деякі закономірності функціонування освіти як соціального інституту, що діє в Європейському просторі, а саме:

- гуманістичної сутності соціального інституту освіти;
- взаємної благосприятливості в соціальних діях суб'єктів освіти;
- діалектичної єдності навчання і виховання;
- соціалізації студентів (учнів) в процесі навчання і виховання;
- стимулювання самовдосконалення особистих якостей суб'єктів освіти;
- оптимальності в управлінні освітнім процесом.

Болонський процес є природною реакцією на об'єктивний характер гуманістичної сутності освіти. Цей закон властивий соціальним інститутам релігії, виховання, охорони здоров'я та іншим, що безпосередньо пов'язані з виявом природи людини і впливом на неї. Але в системі освіти він одержує своє повне призначення. По-перше, органічна єдність освіти і гуманізму закладена в формуванні особистої гідності громадянина, його особистісних якостей як суб'єкта соціальних дій в просторі освіти. Дія закону в Європейському освітньому просторі сприяє створенню особистості-індивіда вільного в самоорганізації, саморозвитку, самовизначенні на шляху досягнення мети соціальної самореалізації. По-друге, в освітньому просторі систематично використовуються справді гуманістичні засоби «шліфування» неповторної індивідуальності людини, введення її в реальний світ життя. Його увага акцентується на можливості вибору єдино правильної лінії поведінки, спрямованої на соціальне признание і схвалення. Творець «Великої дидактики» Ян Коменський писав: «Адже ж мудро сказав той, хто сказав, що школи – майстерні гуманності, якщо вони досягають того, що люди стають дійсно людьми» (13 – с. 116).

Болонський процес уже довів, що Європейський освітній простір як здоровий соціальний організм може функціонувати на саморегуляційному рівні тільки при умові взаємної сприятливості між Болонською робочою групою і національними установами освіти, між викладачами і студентами. Це ще одна із закономірностей, за якою здійснюється функціонування Європейського освітнього простору і яка підтверджує актуальність Болонського процесу.

Європейський освітній простір не ізольований від інших соціальних просторів на Європейському континенті. Освіта як самодостатній феномен всебічно впливає на всі соціальні, економічні, політичні і духовні процеси європейців, як і навпаки. Ця істина лежить в основі закономірностей розвитку соціального інституту освіти на Європейському просторі. Серед них найбільш аргументованими є закономірності:

- визначального впливу економіки Європи на життєстійкість освіти;
- залежності змісту і характеру освіти від змін в соціальній структурі суспільства;
- безпосереднього впливу загальноєвропейської культури на перманентне підвищення якості освіти;
- зростання вимог європейського ринку праці до змісту і рівня професійних знань і вмінь випускників ВНЗ;
- взаємної відповідальності національної державної політики освіти і вимог Болонського процесу.

Закономірності розвитку освіти на Європейському просторі свідчать про суб'єктно-суб'єктний зміст взаємозв'язку соціального інституту освіти з іншими соціальними сферами і формами розвитку Європи.

Європейський освітній простір, як і будь-який соціальний простір, має свою систему цінностей, складених із сукупності ідеалів, побажань, рекомендацій. Тому це – свідомо сформульовані імперативи, спрямовані до вольових потенцій громадськості, професорсько-викладацького складу, студентства, керівних органів країн-учасників Болонського процесу з метою не тільки створення, але й зміцнення загальноєвропейської системи вищої освіти.

За думкою відомих соціологів В. Томаса і Ф. Знанецького, соціальні цінності є настановленням на діяльність і соціальний контроль, завдяки якому стримуються, регулюються, попереджаються соціальні дії окремих груп соціальної системи. Це більш-менш ясні правила поведінки, за допомогою яких стає зрозумілим необхідність однотипності, єдиної цілеспрямованості дій представників різноманітних національних систем в єдиному соціальному просторі. Цінності не мають буття. Вони мають тільки значущість.

В Європейському освітньому просторі соціальні цінності виконують функцію настановлення всіх учасників Болонського процесу на діяльність: цілеспрямовану, консолідовану, ранжирувану за ієрархією цілей і завдань. Соціальні цінності не тотожні законодавчо-нормативним вимогам. Вони визнаються спільнотою суб'єктів Європейського простору вищої освіти як орієнтації, неформальні правила взаємодії, обов'язкові для виконання.

Ціннісні орієнтації, які забезпечують взаємсприятливість у співпраці всіх університетів Європейського простору, були визначені в Празькому комюніке міністрів вищої освіти Європи (8 – с. 28). Головними серед них є:

- довіра;
- доречність;
- мобільність;
- сумісність;
- привабливість.

Кожна із соціальних цінностей є домінуючою основою для взаємопорозуміння і прагнення до створення і використання критеріїв ідентичності в розв'язанні проблем якості освіти. У сукупності вони складають «синергетичне кредо віри», яке посилює національну складову ресурсних витрат кожного ВНЗ і веде до найбільшої ефективності у вирішенні завдань підготовки конкурентоспроможних спеціалістів.

В інформаційно-аналітичних матеріалах Міністерства освіти і науки України «Вища освіта і наука - найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку» ставиться завдання:

- сприяти захисту та зміцненню суспільних цінностей;

- забезпечувати виховання молоді в душі людських цінностей, які складають основу демократичного суспільства (2 – с. 104).

Такий підхід посилить інтеграційні процеси по всьому периметру національного поля вищої освіти і буде гарантією повноцінної участі України у Болонському процесі.

Загальнолюдські цінності відбивають інтереси всіх прошарків населення разом, незалежно від соціальної належності, виявляють моральну позицію усїєї нації, усього людства. Соціальні цінності цементують інтереси і потреби конкретних соціальних груп, соціальних спільнот та їхніх представників. У контексті Європейського простору вищої освіти створюють ауру взаємопорозуміння між представниками освітніх систем різних країн.

Суб'єкти соціальних інтересів системи освіти реалізують притаманні їм соціальні цінності завдяки аксіологічно-орієнтованим принципам освіти (3 – с.26). Ця взаємозалежність та взаємозумовленість зображена на малюнку 2.

Малюнок 2 .

Реалізація соціальних цінностей через освіту.

Суб'єкти соціальних інтересів	Аксіологічно орієнтовані принципи освіти	Соціальні цінності
Особистість	суб'єктність, рівність, справедливість	свобода, рівність, справедливість
Суспільство	гуманізм, демократизм, толерантність	людяність, нормативність, відповідальність
Держава	цілісність, системність, світськість	сумісність, соборність, об'єктивність

Освітній простір будь-якого виміру повинен мати правила свого існування, які розробляються науковим співтовариством і закріплюються як відповідні норми. Без цих правил немає сенсу розмовляти про освітній простір як соціальну єдність, як соціальну систему. Такими правилами, що характеризують автономну виключність освітнього простору, є принципи його функціонування. Вони відповідають на питання як, яким чином і в чиїх інтересах організована і удосконалюється система вищої освіти. Якщо для задоволення потреб країни, то це принципи національного простору вищої освіти. Якщо для потреб Європи, то це принципи Європейського інтегрованого простору. Якщо для задоволення загальнолюдських потреб, то це принципи Всесвітнього освітнього простору.

Так, принципи функціонування національного простору вищої освіти України закладені в законодавчо-нормативних документах країни. Важливі серед них (1 – с. 49):

- доступність та конкурентність здобуття вищої освіти кожному громадянину України;
- незалежність здобуття вищої освіти від впливу політичних партій, громадських і релігійних організацій;
- інтеграція системи вищої освіти України у світову систему вищої освіти при збереженні й розвитку досягнень, традицій української вищої школи;
- наступність процесу здобуття вищої освіти;
- державна підтримка підготовки фахівців для пріоритетних напрямів фундаментальних і прикладних наукових досліджень;
- гласність при формуванні структури та обсягів освітньої і професійної підготовки фахівців.

Виконання вказаних принципів гарантується Конституцією України і освітньою політикою держави.

Первинні принципи функціонування Європейського простору вищої освіти

вже сформульовані в документах Болонського процесу (9 – с. 38). Це принципи:

- відповідальності держави за вищу освіту;
- автономності закладів вищої освіти;
- участі студентів в управлінні ВНЗ.

Більш-менш повніше розглянемо зміст основних принципів, за якими вже працює Європейський простір вищої освіти. Йдеться про такі принципи, як:

- академічна свобода;
- екстериторіальність;
- ресоціалізація;
- соціальне партнерство.

Уже згадана автономність навчального закладу не має сенсу без його відповідальності. Їх єдність створює *принцип академічної свободи* (8 – с. 24). В документах Саламанської конференції (2001 р.) розкриваються головні компоненти його змісту. Цей принцип вимагає від університетів:

- формувати стратегію своєї діяльності;
- обирати свої пріоритети у навчанні і впровадженні наукових досліджень;
- самостійно витрачати свої ресурси;
- профілювати свої програми;
- встановлювати свої критерії для прийому в університет професорів і студентів;
- утворювати ясні і доброзичливі рамки організаційного регулювання;
- домагатися достатнього фінансування.

Принцип академічної свободи підтверджує бажання європейців бачити у вищій освіті суспільне благо і відповідальність (4 – с. 101).

Важливою ознакою, яка має характеризувати глобальний процес, зокрема Болонський, є зникнення територіальності як організуючого принципу соціального і культурного буття окремої нації. Створення Європейського простору вищої освіти – це соціальний процес, у якому географічні обмеження в культурному і соціальному устрої відсутні, і при цьому люди інформовані про це. Освіта як засіб культурного обміну звільняє соціальні відносини від фізично-просторової залежності, оскільки культурні символи можуть бути вироблені де завгодно і в будь-який час, маючи характер універсального значення. В такий спосіб *принцип екстериторіальності* є природним правилом вільного розвитку вищої освіти країн Європи в єдиному просторі (5 – с. 289-291).

Уже згадувалось, що в Європейський простір вищої світи входять національні системи з різними ресурсними можливостями, організаційними установами, програмним і методичним забезпеченням, поглядами на кваліфікаційні рівні, нормами і традиціями навчання. Така реальність посилює актуальність *принципу акультурації*.

За ним здійснюється процес взаємопроникнення, взаємозбагачення і взаємовпливу звичаїв і традицій, розповсюдження ціннісних орієнтацій досконалішого значення. Завдяки йому йде інтенсивний взаємобмін досвідом освітянської діяльності, вирівнювання якісних показників навчання і виховання студентів.

Болонський процес – це новаційний крок у розвитку національних та загальноєвропейської систем вищої освіти. Він, як кожне ноу-хау, пропонує нове бачення перспектив. У цих умовах не можна ігнорувати важливий принцип функціонування і розвитку Європейського простору вищої освіти – *принцип ресоціалізації*. За його допомогою вирішуються проблеми засвоєння нових цінностей, ролей, навичок замість попередніх, неправильно засвоєних або зрозумілих, застарілих, або в зв'язку з переходом до кардинально інших соціальних умов.

Доказом його важливості є звернення уваги керівного складу вищої освіти України на ті чинники, які в різні періоди були започатковані вітчизняними вищими навчальними закладами в тій чи іншій формі, а згодом втратили соціальну цінність.

Ректор Вінницького НТУ академік Б.І. Мокін, виступаючи у 2004 році на Всеукраїнській нараді ректорів ВТНЗ з доповіддю на тему: «Проблема взаємовідносин вищої освіти з системою праці та Болонський процес», звернув увагу на ті складові, які забезпечили перевагу північноамериканській освітній системі на світовому освітньому просторі. Насамперед це складові, які працюють сьогодні в Європі, але з меншою ефективністю, ніж в Америці. І практично не застосовуються в Українському національному просторі освіти (7 – с. 27-30).

Перша складова. «Запозичена» у нас в післявоєнні роки минулого сторіччя – заміна у вузівських лабораторіях макетних установок на діюче промислове обладнання та запровадження практики закріплення теоретичного матеріалу на найсучасніших технологічних установках. Уряди західних держав виділили кошти на побудову при аналогах нашим спеціальним кафедрам лабораторних корпусів з високою насиченістю сучасного обладнання.

Друга складова. Матеріальне заохочення у вигляді більшої зарплати тим викладачам вузів, які паралельно працюють консультантами у промислових фірмах, допомагаючи їм втілювати в життя інноваційні проекти і разом з тим наповнювати лекції виробничим змістом.

Третя складова. Надання кожному викладачеві ВНЗ щорічних урядових грантів для поїздок на закордонні наукові конференції, на яких можна почерпнути нові ідеї.

Четверта складова. Широкий міжвузівський обмін студентами і викладачами, який розширює кордони впливу потужних наукових шкіл.

П'ята складова. Переведення 50% навчального матеріалу на самостійне освоєння студентами за умови, що кожен із них має право у будь-який час у будь-якій точці університету зупинити потрібного йому викладача і отримати від нього повноцінну консультацію.

Шоста складова. Прийом до вузів молодих людей у віці 19 років після закінчення 13-річної середньої школи, коли вже пройдено етап психологічної нестабільності, характерний для 17-літніх.

Значна перевага північноамериканської системи вищої освіти над європейською полягає в *сьомій складовій*, згідно з якою усі студенти багатьох американських вузів протягом перших трьох курсів бакалаврату разом з вивченням теоретичних засад обраної інженерної спеціальності освоюють і поглиблюють навички виконання операцій робітничої спеціальності, корельованою з інженерною, а протягом останніх двох курсів, уже магістратури, освоюють і поглиблюють навички виконання досліджень, удосконалення технологій і генерації нових ідей.

„Ми не зможемо подолати шлях до Європи без масової втрати вузів, – підкреслює Б. Мокін, – і не зможемо забезпечити навіть на українському ринку праці, в разі, якщо він стане частиною Європейського, конкурентоспроможності випускників тих наших вузів, що виживуть, якщо не забезпечимо усіх вищевказаних семи складових, що забезпечують перевагу північноамериканській освітній системі, оскільки європейські вузи, ставши на Болонський шлях, уже почали втілення і сьомої американської складової” (7 – с. 31-32).

Дія принципу ресоціалізації спрямована на створення поля взаємопорозуміння і вмiлого застосування тих минулих і нових надбань, за якими підвищується синергетичний ефект міжнаціональної взаємодії заради досягнення європейською системою освіти престижного місця в світовому просторі.

Європейський простір вищої освіти має всебічно і цілеспрямовано розвиватися при наявності *принципу соціального партнерства*.

Партнерство у даному випадку є усвідомленою системою раціональної взаємодії між суб'єктами Болонського процесу. Це договір між ними про сумісне виконання таких умов розвитку вищих навчальних закладів, які задовольняють інтереси всіх сторін.

Болонський процес – інтернаціоналізована мережа інтересів студентства, викладачів, керівників вищих навчальних закладів, усіх національних систем

вищої освіти Європи. Принцип партнерства відіграє консолідуючу роль в Європейському просторі. Реалізуючись за можливостями компромісу, він не заперечує дії закону конкурентності на ринках освітніх послуг та інтелектуальної праці. Більш того, репрезентує його транспарентність, спрямованість та інноваційний характер вищої освіти, спонукає до оперативних змін в організації, змісті, формах і методах навчально-виховної роботи.

Принцип партнерства позитивно впливає на створення мотиваційних умов, спрямованих на розвиток у суб'єктів освіти різних національних формувань почуття приналежності до єдиної європейської спільноти.

Принцип партнерства забезпечує створення визначених властивостей, які необхідні для ефективного удосконалення і розвитку Європейського простору вищої освіти. Мова йде про такі властивості, як:

- відкритість Європейського простору для розширення за рахунок нових учасників;
- можливість нескінченного ускладнення завдань Болонського процесу;
- доступність: легкість і дешевизна підключення національних освітніх програм до колективної загальноєвропейської мережі знань;
- максимальна можливість створення різноманіття конфігурацій взаємодії освітніх просторів: від міжнаціональних до всеєвропейського, від європейського до міжконтинентального (взаємодія з освітнім простором Азії або Африки), від міжконтинентального до всесвітнього.

Принцип партнерства позитивно впливає на створення мотиваційних умов, спрямованих на розвиток у суб'єктів освіти різних національних формувань почуття приналежності до єдиної європейської спільноти.

Зрозуміло, що на Європейському просторі вищої освіти мають діяти принципи, які охоплюють всі сторони життя Болонського процесу. Ми звернули увагу тільки на ті, що сьогодні вже працюють.

Висновки

1. Соціальний простір, що народжується за законами глобалізації, потребує інструментального, зокрема науково-теоретичного обґрунтування. Тільки такий підхід допоможе суб'єктам Української освітньої системи визначити і гідно реалізувати своє місце в Європейському просторі вищої освіти.

2. Важливішим науковим інструментом, який забезпечує свідоме відношення до Болонського процесу, безумовно, є закономірності функціонування і розвитку соціального інституту освіти в рамках Європейського освітнього простору.

3. Знання соціальних функцій вищої освіти, як і ціннісних орієнтацій освітян, допомагають керівним кадрам, викладачам і студентам ВНЗ ідентифікувати свою діяльність, спрямовану на поглиблення якості навчання, підготовку фахівців, здатних «на рівних» конкурувати на всеєвропейському ринку інтелектуальної праці.

4. Принципи, за якими функціонує континентальний освітній простір, консолідує зусилля освітян у створенні синергетичного поля, яке посилює ресурсні можливості кожної національної системи вищої освіти, інтегрованої в Європейський освітній простір.

Джерела та література:

1. Вища освіта в Україні: Навч. посіб. / За ред. В.Г. Кременя, С.М. Ніколаєнка: К.: Знання, 2005.
2. «Вища освіта і наука – найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку». – К., 2005.
3. Гринкруг Л., Фишман Б. Аксиологически ориентированное образование: основополагающие принципы // Высшее образование в России. – 2006. № 12.
4. Журавський В.С., Згуровський М.З. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2003.
5. Курбатов В.И. Современная западная социология. Аналитический обзор концепции. – Ростов-на-Д.: Феникс, 2001.
6. Лукашевич Н. П., Солодков В. Т. Социология образования. – К.: МАУП, 1997.

7. Мокін Б. Що за горизонтом? – Вінниця: УНІВЕРСУМ – В, 2005.
 8. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003-2004 рр.). – Тернопіль: Видавництво ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2004.
 9. Основні засади розвитку вищої освіти України. – За ред. С.М. Ніколаєнко. – Тернопіль: Видавництво ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2006.
 10. Рабочая книга социолога. – М.: Наука, 1983.
 11. Сазонов Б.В. Методологические проблемы исследования социального института как фактора общественной консолидации. // Социальное мышление и деятельность: влияние новых интеллектуальных технологий. – М.: Едиториал УРСС, 2004.
 12. Тадевосян Э.В. Социология. Учебное пособие. – М.: 1999.
 13. Веблен Т. Теория праздного класса. – М., 1984.
 14. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование в экономике. – М.: НАЧАЛА, 1999.
 15. Энциклопедический социологический словарь. – М., 1995.
-

Тетяна Дзюба

«... І ДОСЛІДАЧ, І ПУБЛІЦИСТ, І ПЕРЕВОДЧИК, І КОРЕКТОР, І РЕДАКТОР, І ЕКСПЕДИТОР!»

**(Женевські видання М. Драгоманова – з погляду
суспільно-політичного та пресознавчого)**

Політичний вигнанець, представник „Старої громади”, відряджений заснувати спеціальне друковане видання за кордоном, європейський кореспондент російських видань, вчений зі світовим ім'ям, координатор культурного й політичного руху в Галичині – таким був тодішній статус Михайла Драгоманова. Єдине, чого він не міг передбачити, це того, що вилімінований із батьківщини назавжди.

У Женеві Драгоманов протягом 1876-1877 рр. закладає українську друкарню, яка має на меті видання не лише періодики, але й публіцистичних, художніх, наукових брошур та книг. Його сподвижниками у видавничій та журналістській справі стають: С. Подолинський, О. Терлецький, Ф. Вовк, М. Зібер, М. Ковалевський, згодом М. Павлик та І. Франко. Фінансову підтримку виявляє „Стара громада”, – у Києві, під виглядом пожертв на користь сербів, організовується цільовий збір коштів. Усього з'явилося друком п'ять зшитків „Громади” – першого українського невідцензурного громадсько-політичного видання, аналога герценівського „Колокола”. Вже 1878 року вийшли два перших номери збірки.

Започатковуючи цей видавничий проект, М. Драгоманов у першому числі викладав його цілі і завдання, програму. У найзагальніших рисах своє призначення „Громада” вбачала у відтворенні сьогочасного й минулого життя українців та у поширенні досвіду європейських народів, який сприяв би поступу; в популяризації принципів гуманізму, свободи – як конкретного індивідуума, так і спілок, громад, національностей.

У наступному номері М. Драгоманов доповнює концепцію видання міркуваннями про поліфонію (плюралізм) думок, огляд проблеми під різними кутами зору. Оскільки третій номер складався виключно з повісті Панаса Мирного „Лихі люди”, то подальші пресознавчі уявлення М. Драгоманова знайшли своє втілення у четвертому номері – в формі полемічних рефлексій над відгуками про попередні числа збірки у польській та російській періодиці. Останній номер, видрукований 1882 р., вміщував велику кількість статистичних даних, різноманітної інформації з України.

Саме на сторінках „Громади” (Женева: 1879. – №4. – С. 101-230) вперше видрукована фундаментальна розвідка М. Драгоманова „Шевченко, українофіли й соціалізм”.

У „теорії громадянства” експлікуються принципи, заявлені М. Драгомановим ще на початку його політичної діяльності. Великої ваги він, зокрема, надає правам

і свободі особистості, акцентує на її самоцінності, збереженні людської гідності, особистій недоторканності індивіда до суду, категорії персональної відповідальності, рівності духовних можливостей як для громадян, так і для націй, вирівнюванні культурно-освітнього розвитку жителів міста і села, покладає перетворюючу, реформуючу місію на інтелігенцію.

Українську націю М.Драгоманов називає „мужицькою”, „плебейською” (див., наприклад, його статтю „Историческая Польша и великорусская демократия”), насамперед, як націю недержавну, „обезглавлену” – позбавлену власної провідної верстви – аристократичної інтелігенції, котра повсякчас зазнавала асиміляції (втім, у такому ж статусі перебували і деякі інші європейські нації).

На Україні „нема тепер і того городского життя, яке все-таки вже завелось у Московщині, – констатував публіцист у другому номері „Громади”, – і яке все-таки пускає коріння й у села”.¹ А звідси висноував: „українські громадівці мусять стати до того, щоб поправити все те лихо, яке зробила нашим людям доля, ввірвавши наш історичний поступ на всіх боках життя: державного, громадського, господарського, розумового. Українські громадівці мусять узяти на себе страшенну працю – поправити страту нашою Україною своїх городських верств громади (інтелігенції, міщанства – великого третього стану Реформації, робітників. – **Т.Д.**) з їхньою наукою, ремеслом, більшою рухливістю, вільним духом, сміливим виступом, словом і ділом проти всякої неволі, неправди громадської і т. ін.”²

Через поширення освітньо-наукових знань, культурних надбань – до національного самоусвідомлення українців, пробудження їх пасіонарності у питаннях політичних, соціальних, економічних, культурних. Окрім того, поступове, наполегливе всебічне вдосконалення і розвиток української людності „спинило б утікачку наших молодих людей од України й українства, давши їм змогу пізнати свою країну й народ, й причепитись до всесвітніх думок і інтересів за поміччю українського письменства й показавши їм, як можна служити всесвітнім інтересам на українській ниві”³.

Водночас М.Драгоманов ініціює видання у Львові загальноукраїнського літературно-політичного журналу „Громадський друг”, концептуального наступника збірників женецької „Громади” та львівського журналу „Друг” (1874-1877), другого періоду існування, коли до його редколегії влилися І.Франко та М.Павлик. У 1878 р. за редакцією М.Павлика з’явилося лише два числа часопису, але і ті конфісковані поліцією. Серед авторів „Громадського друга” – І.Франко, М.Драгоманов, М.Павлик, О.Кониський, Ф.Вовк, О.Терлецький.

Випуск збірників „Громади” припиняється на тлі загострення стосунків М.Драгоманова зі старогромадівцями та галицькими рутенцями, російськими народолюбцями. Однак трагічна ізоляція, моральна та фінансова криза не примусили М.Драгоманова відмовитися від подальших видавничих планів.

Ідея перетворити збірку на періодичний часопис з’явилася ще 1880 р. Тоді ж М.Драгомановим, М.Павликом, С.Подолінським і викшталтовувалася його програма, до основних положень якої увійшли, зокрема, про емансипацію жінок (надання їм рівних прав із чоловіками); свободу слова і друку, утворення товариств; автономію громад; окреслення територіальних меж України у відповідності до проживання українського населення; надання національним меншинам однакових прав з українською громадою; свободу віросповідання (тут же висловлювались сподівання, що духовний сегмент релігії анексуватимуть наука та мистецтво – література, театр, живопис, музика).

У 1881 р. коштом Сергія Подолінського⁴ видруковано два номери українського емігрантського безцензурного часопису „Громада”. Видання припинилося через матеріальну скруту.

Розлогу оцінку публікаціям „Громади” М.Драгоманов дає у „Першому листі до киян” від 8 лютого 1886 р., зазначаючи передусім, що „в цих публікаціях висказувалась в перший раз після рукописів Шевченка політично-соціально-культурна програма українська без цензури перед усім світом, європейським і

російським (...) світ таки хоч трохи та зазримічав Україну через ті публікації”⁵

Істотним є і те, що діяльність пропагандистська торувала альтернативний терористичному шлях, завдяки їй „вся жива молодіж українська не пурнула в море народовольське”⁶

Неоціненний досвід „Громади” для Галичини. Закордонна безцензурна публіцистика М.Драгоманова формувала політично-культурно-соціальний ідеал, таке завдання не під силу виконати в підросійській Україні, не маючи опозиційних видань, адже складну програму неможливо викласти натяками чи езопівською мовою.

Апелюючи до аналогії з виданнями „вольної типографії” О.Герцена, актуалізація яких відбулася не відразу, М.Драгоманов настійно проводить думку, що, можливо, опубліковане ним „в теперішню глупу ніч” і передчасне, але воно знадобиться, „коли настане ранок”, воно потрібне, щоб цей ранок настав.⁷

Чи не найбільше амбівалентних оцінок висловлено з приводу праці М.Драгоманова у щотижневику „Вольное слово”, яке друкувалося у Женеві з серпня 1881 року по травень 1883 р., спочатку під редакцією А.Мальчинського та за активного співробітництва М.Драгоманова, а з 1 січня 1883 р. під орудою самого М.Драгоманова. У газеті брали участь П.Аксельрод, І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький, М.Зібер, Л.Жебуньов, С.Кравчинський та ін.

Річ у тім, що після вбивства російського імператора Олександра II, у 1881 р. розгортає діяльність таємна контрреволюційна організація „Священна дружина”, яка сповідує тактику „кинджал за кинджал”, має на меті „вистежувати і знешкоджувати найактивніших борців, паралізувати опозиційні сили методами провокацій, шпигунства, підкупу”, „скориставшись для цього й досвідом дворів інших країн Європи”⁸

Членами „Священної дружини” стають високі царські сановники, деякі міністри. У легальній пресі інспіруються виступи щодо впровадження буржуазної конституції, у нелегальну – інтегруються провокатори (так само як і до політичних гуртків). Опоненти М.Драгоманова висловлюють підозри у тому, що „Вольное слово” виникло на замовлення міністра внутрішніх справ Росії М.Ігнат'єва, звертають увагу на сумнівне походження коштів, на які утримувалось видання.

М.Драгоманов у газеті послідовно відстоює свою попередню позицію у погляді на яacobінський централізм, який для нього втілюється наразі у яacobінстві народовольців. (Найповніше ці міркування викладені у брошурі „Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы”, видрукованій 1884 р. у Женеві, своєрідному начерку російської конституції.⁹)

Прагнучи замінити крайнощі революційні лібералізмом, М.Драгоманов заперечував терор. Ця програмна засада М.Драгоманова, виправдана з точки зору історичної перспективи, з погляду тогочасних конкретних обставин – страти оповитих героїчним флером народовольців¹⁰ та знищення їх політичних осередків, виявилась, за визнанням самого М.Драгоманова, непопулярною, не сприйнятою сучасниками. Соціалісти-демократи відреагували звинуваченнями публіциста у маневруванні між Сцїллою і Харибдою, у репрезентантстві аристократії, а не народу, – „ви готові хвалити конституцію, хоч би для одної тільки шляхти, і хвалити під хитро-наївною покривкою, що і такий парламент зможе отворити народові очі і привести его до пізнання своїх прав і обов'язків”.¹¹(У цьому ідейному конфлікті, oprіч іншого, О.Забужко вбачає зіткнення поглядів аристократичної та різночинської інтелігенції).

М.Драгоманов, котрий про свою універсальну діяльність у „Вольном слове” писав: „... я й... і дослідч, і публіцист, і переводчик, і коректор, і редактор, і експедитор”¹² не вважав марними свої зусилля, зазначаючи: „Між іншим, останнім часом самі терористи російські і їх адвокати наблизилися до моєї точки зору”¹³ Як приклад він наводить промови А.Желябова та М.Суханова під час їхніх процесів, книгу С.Степняка-Кравчинського „Росія під владою царів” тощо. Суголосну драгоманівській оцінку висловив і чорнопереділець Я.Стефанович:

„Не можна заперечувати всієї життєвості знання за його пропагандою. Ні, що не кажи, а Драгоманов має за собою добрих з усієї Росії. Я розумію, звичайно, не його особу, а його політичну програму”¹⁴

Еміграційні видання М. Драгоманова справили вплив на формування політичної свідомості українців, склали ідейне підґрунтя для утворення радикальної партії в Галичині. За характеристикою І. Франка, „Вольное слово” було, „без сумніву, обік Герценового „Колокола” перших років, найліпше, найсерйозніше з еміграційних російських видань”¹⁵

Джерела та література, примітки:

1. Громада. – Женева, 1878. – №2. – С.121.
2. Там само. – С.122-123.
3. Там само. – С.132.
4. Батько С. Подолинського у молоді роки – поет пушкінської плеяди другої руки, у подальшому заможний київський поміщик-службовець, приятель сумнозвісного М. Юзефовича. Саме із його статків за іронією долі певний час фінансувалися деякі радикальні проекти. Проте під тиском урядових сановників батьки невдовзі відмовили у субсидіях синопсоціалісту. Революційними ідеями С. Подолинський захопився під впливом М. Ів. Зібера. Був особисто знайомим із П. Лавровим, К. Марксом, Ф. Енгельсом. Користувався неабияким авторитетом у представників молодіжної російсько-української колонії у Швейцарії. Позбавлення фінансових дотацій призвело до погіршення здоров'я і без того хворобливого С. Подолинського, зумовило його лікування у психіатричній клініці. Услід за нездужанням – розпад сім'ї. На вихованні у молодого чоловіка залишилось троє власних та прийомна піврічна дитина – донька емігрантки Ольги Люботович. Коли невдовзі під час епідемії померли прийомна дівчинка і рідний син С. Подолинського, у нього не виявилось коштів, щоб справити похорон. Докладніше про „одного з найбільш симпатичних людей, яких дала історія українського відродження” у ст. М. Грушевського „Місія Драгоманова”. – Україна. – 1926. – Кн. 2-3 – С. 3-28.
5. Драгоманов М. До „Старої громади” (Перший лист до киян), 8 лютого 1886. // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні твори у 2-х т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 526.
6. Там само.
7. Там само. – С. 528.
8. Див. Федченко П. М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1991. – С. 213.
9. „Все мечтания приостановить или урегулировать социальное движение „спасительными диктатурами” и разными манипуляциями „сильной власти” или же сразу порешить социальные вопросы революционными вспышками: хитрыми заговорами, столичными восстаниями, диктатурами временных правительств или даже всего городского класса, хотя бы и всей страны, – всё это теперь становится полным анахронизмом”. (Драгоманов М. Собрание политических сочинений. – Париж. – Т. 2. – 1906. – С. 350). Лише гарантування демократичних традицій може забезпечити народи Росії, які прагнуть визволення, від „печальних десятилетий жизни под якобинской централистической диктатурой”, – прозріливо застерігав політик.
10. Слід зауважити, що серед страчених були українці з походження – Андрій Желябов, який входив до гуртка чайковців в Одесі і листувався з М. Драгомановим (у „Вольном слове” (1882. – №39-40) опублікована стаття М. Драгоманова „К биографии А. И. Желябова”, пізніше вона вийшла і окремим відбитком), Микола Кибальчич, котрий в очікуванні вироку розробляв проєкт літального апарата за 80 років до першого польоту людини в космос, виявляючи в такий спосіб останню послугу батьківщині і людству. Члену виконкому „Народної волі” росіянину М. Суханову М. Драгоманов присвятив статтю „Обаятельность энергии” (Вольное слово. – 1882. – №34).
11. Зоря (Львів). – 1882. – №17. – С. 270-271.
12. Драгоманов М. До І. Франка від 27 грудня 1882. // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у 2-х т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 480.
13. Драгоманов М. Автобіографічна замітка. 22 березня (3 квітня) 1883 р., Женева. // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. – Львів, 2001. – №119. – С. 162.
14. Цит. за Федченко П. М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1991. – С. 250.
15. Там само.

